

Tóth Sándor Attila

**A HAZA MINT TOPOSZ BERZSENYI DÁNIEL MAGYAR
ORSZÁG CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉBEN
I. A VERS FORRÁSAIRÓL***

Bevezetés

Waldapfel József a *Csillag* 1947/48. számában közzétett Berzsenyi-tanulmánya (*Berzsenyi útja*), amelyet *A XIX. század költői* című tanulmánygyűjteményben újraközölt, Berzsenyi útjának végcélját már a felvilágosodáshoz köti: *Berzsenyi útja a felvilágosodásig*.¹ E lassan vészterhessé váló időkben (az '50-es években) egyébként Waldapfel az, aki a *felvilágosodás kora* kategóriáját a magyar marxista irodalomtörténet-írás korában rögzítette *Magyar irodalom a felvilágosodás korában* című monográfiájában, amelyről Margócsy István azt írja, hogy „szakmailag nagyon gyenge, de kultúrpolitikailag igen nagyhatásúra növesztett”.²

* E részlet a vers közel 100 oldalas összefoglalójából, amely a „*Hazám... régi ditső nemzeti díszed áll*”. A romanizáció és a horatianizmus nemzeti útjai Berzsenyi Dániel költészetében c. elkészült kéziratunk egyik fejezete.

¹ WALDAPFEL József: *Berzsenyi útja* = *Csillag*, 1947/48. 47. és UŐ., *Berzsenyi útja a felvilágosodásig* = UŐ.: *A XIX. század költői*, Franklin, Bp., 1949. 39–46. A *Csillagban* befejezésül közli A *Pesti Magyar Társasághoz* című versét.

² WALDAPFEL József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Akadémiai, Bp., 1954. Különösen *Az irodalmi mozgalom a XVIII. század végén* c. rész: 11–109.; MARGÓCSY István: *A felvilágosodás határai és határtalansága (Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően)* = Erdélyi Múzeum, 2007/3–4. 4–12., itt: 4. Még így folytatja: „vagyis akkor, amikor az irodalomnak külső, társadalmi meghatározottsága és eszmei funkciója messze fontosabbnak tűnt, mint esztétikai meghatározottsága vagy hagyománykötött működése. A marxista történetiszemlélet pedig a felvilágosodásnak csak mint társadalmi-politikai jelenségnek adta meg karakterisztikumát, mikor a polgárosodásért folytatott feudális- és klerikalizmusellenes harcnak, mintegy felszabadító háborúnak (ha forradalomnak azért nem is mindig) tüntette fel mindazon értékelhetőnek minősített irodalmi mozgásokat, melyek ebben a korban kibontakoztak – függetlenül attól, hogy az ekkori irodalmi mozgások rendkívül nehezen voltak, bármilyen szempontból, egy közös nevező alá vonhatóak (ugyanennek a mozgásnak volt következménye, hogy a marxizmus a romantika irányzatát, egy jól beidegzett régi magyar nép-nemzeti vagy nemzeti klasszicista hagyományra támaszkodván, mint felvilágosodás-ellenest, mindig is elítélte, s csak azokat az alkotókat hagyta kanonizálni, akik, úgy-mond, meghaladták volna a romantikát...); s függetlenül attól is, hogy mindaz, ami a magyar polgárosodásról, feudálisellenességről, stb. akkortájt megfogalmazódott, az újabb társadalomtörténeti kutatások fényében teljes mértékben érvénytelenné vált. E felfogás legmaradandóbb hatásának alighanem azt kell vagy lehet tartanunk, hogy a felvilágosodás kategóriájának még ma is *eo ipso* mindig pozitív tartalmat tulajdonítunk – az a jelző, hogy „felvilágosodott” a marxizmus óta (azaz több mint fél évszázada) elvesztette egyszerűen eszmetörténetileg leíró vagy korszakba soroló jellegét, s tulajdonképpen értékelő és dicsérő funkcióban áll: ami vagy aki felvilágosodottnak nevezhető, bizonyára elsőrendűen pozitív szerepet játszott mind történetileg, mind esztétikailag, a magyar irodalom kibontakozásában; a felvilágosodás elkötelezett hívei alapján véve nehéz, de szép diadalmenetben vonulnak át a magyar irodalom történetén, mintegy megalapozván a következő korszakok még nagyobb és teljesebb kibontakozását, s nehézségeik, problémáik, netán szenvedéstörténetük valamint hatalmas kudarcaik csak annak tudhatók be, hogy a felvilágosodásnak ellenfelei politikailag, hatalmi eszközökkel megakadályozták, ha persze csak ideiglenesen is, a dicső kibontakozás linearitását (csak egy nemrég megjelent nagy előszóból idéznék, ahol mind a diadalmenet, mind pedig a pozitív értelmű harc víziója, mind pedig a máig tartó megszakítatlan fejlődés koncepciója

Margócsy a kanti meghatározást is csodálatosan szép utópikus megfogalmazásként jellemzi, de az *Aufklärung*-ot megrajzoló (Engelst és Lenint is idéző) Waldapfel felvilágosodás-könyve I. fejezetének (*Felvilágosodás és nemzeti irodalom*) megfogalmazásaiban is megjelenik az utópia: „A felvilágosodás nem öncélú esz-kultúra, hozzátartozik annak tudata, hogy az ész világossága meg fogja hozni az emberiség jobb jövőjét, egy emberségesebb, igazságosabb világot. Az az eszmei harc, melyet a kigondolt menny káprázatával a földi poklot állandósító sötétség uralma ellen vívtak, az egyháztól támogatott feudális abszolutizmus megdöntését készíti elő Csokonai verse”.³ A folytatásban citálja a *Konstántzinápoly* (1794) című versnek a szempontjából a (katolikus) vallási fanatizmusra rámutató összefüggést idézetét.⁴ Csokonai Vitéznek a szereteteszményt megfogalmazó sorai a protestáns (evangélikus) pietizmus humanizmus-eszménye felé mutatnak, noha (a kritikai kiadás magyarázatai szerint is) Holbachnak *A természet rendszere* című műve 2. részének (*Az istenségről; létének bizonyítékairól, tulajdonságairól; miképpen befolyásolja az emberi boldogságot*) VIII. és IX. fejezete (*Teológiai fogalmak nem szolgálhatnak az erkölcs alapjául. A teológiai erkölcs és a természetes erkölcs párhuzama. A teológia árt az emberi értelem haladásának*) adta a vers gondolati élményanyagát.⁵ Tudjuk, hogy ez utóbbi fejezetből 1794-ben maga Csokonai Vitéz is fordított, amelynek a *Természeti morál* címet adta.⁶ E fordítás azonban kéziratban maradt.

Az idézett rész az emberiség egymást öleléséről utópikus, mint ahogy illuzórikus és utópisztikus a felvilágosodás jelenléte egyes kritériumainak együttállása is. Gyenis Vilmos Hermányi Dienes Józsefről írott könyvében *A felvilágosodást előkészítő jelenségek ábrázolása* című részében így fogalmaz, felsorolva a felvilágosodás jellegzetességeit: „Ha gondosan számba vennénk e kritériumokat – racionalizálódás, elvilágiasodás, polgárosodás, egyház- és feudalizmus-

látványosan érvényesül: »A, siècle de lumière', a 'fény százada', a felvilágosodás kora egyike az európai műveltség legszebb korszakainak... „...ez az a korszak, amely Bessenyei harcra hívó kürtszavára Csokonai lantjával, Kazinczy, Kármán művészi prózájával modern irodalmunk alapjait rakta le, máig ható, máig érezhető érvénnyel'...» Ld.: Szilágyi Ferenc: *„Az Ész világa mellett...”* Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról. Mundus, 1998.). A hajdani, nagy és valóban csodálatosan szép utópikus kanti meghatározás mintha ma is tökéletesen érvényesnek volna tekintendő (A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kis-korúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékosságában, hanem az abbéli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele.' Vö.: Kant: *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* – 1784) – természetesen annak a meggyőződésnek magabiztos feltételezésével, mintha mi már kétségtelenül nagykorúak lennénk...”

³ WALDAPFEL, 1954. 12.

⁴ A vers 85–86. és 94–100. sora: „Természet! emeld fel örök Törvényedet, / 'S mindenek hallgatni fogják beszédedet. [...] Emelkedj fel Lelkem! – előre képzelem, / Mint kiált fel szóval egyet az Értelem, / 'S Azonnal a' setét kárpitok ropognak: / 'A szívről az avúlt Kérgék lepattognak; / Tárházát az Áldott emberiség nyitja, / Édes fiainak sebeit gyógyítja; / A' Szeretet lelke a' Földet bé teli, / 'S Az Ember az embert ismét megöleli.” A verset itt a kritikai kiadás alapján közöltük. L. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 3. (1794–1796)*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1992. 43. L a vershez készült jegyzeteket: uo. 364–386. Itt Csokonai Vitéz Holbach és Helvetius nyomán a vallási fanatizmust bírálja.

⁵ L. HOLBACH: *A természet rendszere. A természeti és erkölcsi világ törvényei*, ford. Bruckner János et al., Akadémiai, Bp., 1978. A két fejezetet l. 409–427.; 428–446. CSOKONAI VITÉZ–SZILÁGYI, 1992. 372–373.

⁶ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd–DEBRECZENI Attila–OROSZ Beáta, Akadémiai, Bp., 2002. 7–16. A jegyzetek: 126–130.

ellenesség, autonóm értelem és materializmus jelenléte, természettudományok előretörése és művelése, a nemzeti nyelv és kultúra ügyének programja, a barokkból kivezető formai változások stb. –, azt kellene tapasztalnunk, hogy mind ezeknek együttes jelenlétét távolról sem mutathatjuk ki. Még a klasszikus francia felvilágosodás fejlődésében is többféle felvilágosodásról lehet szó [...], s természetes, hogy az alakulás stádiumában hol az egyik, hol a másik tényező lép előre, míg a többi csak fokozatosan zárkózik fel.”⁷ Általánosan elfogadható, hogy az összegzőként felsorolt jellemzők egy része eszmetörténeti jellegű s a felvilágosodás írásbeli munkáinak (filozófiai értekezéseinek, regényeinek, verseinek) ideológiai keret ad, mint a racionalizálódás, elvilágiasodás, polgárosodás, egyház- és feudalizmusellenesség, autonóm értelem és materializmus jelenléte, természettudományok előretörése és művelése (ez utóbbi a *studia humanitatis* 16. században létrejött oktatási rendszere ellenhatásaként) stb., amelyek (a magyarországi recepciót tekintve) egy-egy jeles, főként francia gondolkodójához köthetők: Voltaire, Rousseau, Holbach, Helvetius stb. Az itt említett másik rész (a nemzeti nyelv és kultúra ügyének programja, a barokkból kivezető formai változások) az esztétikum és a stíluskérdések felől közelíthetőek. Elsősorban a barokk (barokk-klasszika, rokokó-klasszika) és a 17. századi klasszicizmus (valamint a 18. századi klasszika) paradigmaváltása (s akkor ide tartozik az 1772-vel megjelölt korszakhatár kérdése is), de stílusváltást jelent a természetfilozófiai gondolatokat kísérő érzékenység (a Spinozát követő Bessenyei György,⁸) és a szív érzékenységeként ismert s érzelmi lázadást kifejező szentimentalizmus. (Nemzeti jellegű viszont a primitivizmus hullámaként megjelenő népiesség.⁹) A nemzeti nyelv és kultúra ügyének programja (Waldapfelnél: „De döntő különbség a magyar felvilágosodás és a nyugati közt felvilágosodás és nyelvművelés összefonódása a nemzeti lét védelme érdekében.”¹⁰) a nemzeti tudat alakulásának, fejlődésének szempontjából van jelen.¹¹

A Waldapfel által Berzsenyi költői (világnézeti) fejlődésének végpontjaként a Csillagban megjelent (1947) tanulmánya végén (47. oldal) idézett versben, A’ Pesti Magyar Társasághoz című költeményben jut el a niklai költő a felvilágosodáshoz. Ismertek azok az 1809. november 25-én Kazinczynak írt levelében olvasható sorok, amelyben bajusza nyírásával a széphalmi mester kívánságára új eszményeket (is) keres, s pártfogását kéri ebben is, hogy követője lehessen: „Hát Berzevitzi mire mehetél? Én akkor úgy szolltam Hozzád mint borzas bajszú magyar; de az olta sokat el nyirtem bajsomból; mit gondolsz, nem kell é egészen le nyírnem? Nem lehet szentebb kötelessége egy böltsnek, mint a’ nép boldogságának eszközlése: kérlek tehát, esmértesd meg vélem e’ részben is gondolkozásodat,

⁷ GYENIS Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, Akadémiai, Bp., 1991. 73. Hivatkozik erre Balázs Péter is a felvilágosodás-koncepciók felvázolásakor. L. BALÁZS Péter, *Biblia, história és bölcsélet a felvilágosodás korában*, L’Harmattan, Bp., 2013. 11. és 28–61. (Felvilágosodás-definíciók; A felvilágosodás Magyarországon; Ateizmus–deizmus–naturalizmus; Az erényes ateista című fejezetek)

⁸ L. BÍRÓ Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Akadémiai, Bp., 1976.

⁹ L. a Rát Mátyás szerkesztette *Magyar Hirmondó* 1782. január 16-i számában (33–38.) Révai Miklós – névtelenül – felszólítást közölt énekek gyűjtésére.

¹⁰ WALDAPFEL, 1954. 28.

¹¹ L. és vö. BALÁZS, 2013. 13.

hogy a' józanság principiumainak művelésében is követőd lehessenek.”¹² A nép boldogsága és a józanság principiumainak művelése kifejezések mutatnak Kazinczy életútjával is sugallt franciás eszmékre. Viszont, ismerve Berzsenyi politikai irányultságát, verstémáit, elég hosszú út vezetett oda, hogy a francia felvilágosodás írójának, Constantine Francois Volney-nek (1757–1820) az 1791-ben megjelent *Les Ruines* (A romok) című művét Georg Forster német fordításában (*die Ruinen*) olvasva verset írjon első verseskötete (1813) kiadásán ügyködő pesti és székesfehérvári kispapok társaságához: *A' Pesti Magyar Társasághoz*.¹³

D i e
R U I N E N
Aus dem Französischen
des
Herrn von Volney
mit
einer Vorrede
von
Georg Forster.

1. kép A mű német nyelvű címlapja¹⁴

A társaságot 1815-ben megszólító episztola egyes kifejezéseit Merényi a kritikai kiadásban megfeleltette Volney művének német megfogalmazásaival.¹⁵ Ezt is alaposabb vizsgálat alá kellene venni, de kétségtelen, hogy fő témája a régi, mondhatni, a kereszténység előtti babonáság, amelyet Volney műve is kárhoztat. Erre utalnak a Merényi által kiemelt s Volney alapján magyarázott kifejezések is.

¹² BDLEV–FÓRIZS, 2014. 66.

¹³ A verseskötet megjelenésének körülményeiről l. BDKM–MERÉNYI, 1979. 187–188., 202–205. Berzsenyi levelének fogalmazványát a kispapokhoz: BDLEV–FÓRIZS, 2014. 264–267. A társaságról: WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1935. 95–98., 208–209.; BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Akadémiai, Bp., 1963. 119–120.; 156–158. A társaság kifejezetten Berzsenyi verseinek kiadására verbuválódott. Bilkei Pap Ferenc és Tatay János vezetésével. L. levelét utóbbinak Berzsenyire: UO.: 267–268.

¹⁴ Magyarul l. VOLNEY: *A romok. elmélkedés a birodalmak átalakulásáról és a természet törvényei*, ford. BENEDEK Sándor, Bp., 1903.

¹⁵ BDKM–MERÉNYI: 1979. 745–747. A kanti kilábalás gondolatával kezd, majd kilenc szöveghelyet azonosít.

Kérdés, hogy az ókori keleti népekre jellemző babonassággal a kereszténységet, vagy (a felvilágosodás szellemében, hiszen a klérus a római katolikusokra utal) a katolicizmus *babonáságára* is figyelmeztetni akarja a hajdani kispapokat az evangélikus vallású Berzsenyi. Érdemes lenne ebben is továbblépni, s az értelmezésnek más szegmensét is vizsgálni. Az *Újszövetségben*, *János evangéliumában* ugyanis Isten megtestesülését a szerző a *logos*ban látatja (1–5.): „Kezdetben vala az Íge, és az Íge vala az Istennél, és Isten vala az Íge. Ez kezdetben az Istennél vala. Minden ő általa lett és nála nélkül semmi sem lett, ami lett. Ő benne vala az élet, és az élet vala az emberek világossága; És a világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadta be azt.”¹⁶

A *logosz ratio* (ész, értelem) vagy *verbum* (szó, Íge)? Amennyiben az első, a felvilágosodás alapjaként is meghatározhatóak e mondatok. Tudjuk, hogy mindkettőt jelenti: a fordítás hagyománya szerint *szó*, jelentésében (különösen, ha Platón által fogalomra gondolunk) azonban inkább *ész*.¹⁷ Amennyiben így olvassuk: *Kezdetben volt az Ész/Értelem, az Értelem Istennél volt, és Isten volt az Ész/Értelem, ő volt kezdetben Istennél. Minden általa lett, nélküle semmi sem lett, ami lett. Benne az élet volt, s az élet volt az emberek világossága. A világosság világít a sötétségben, de a sötétség nem fogta fel*, a Berzsenyi-vers értelme is más. A *Logosz* tehát maga az Úristen, s a *Logoszisten* oly teremtesre képes, amely hegyeket olvaszt vízzé, a tenger kiveszi örök helyéből stb. (5–11.). E szöveghelyek ószövetségi vonásai is megtalálhatóak (pl. Ésa. 54.10.; Jel. 6. 14.; Jób 38. 8.), viszont Horatiusnál (C. III. 1. 5–8.) Jupiterről olvasta, hogy „*Népek születnek, Tronusok omlanak / Lehelletteddel, 's a' te szemöldököd / Világokat ronthat s teremthet / A' nagy idők folyamit vezérhív*” (A' tizen nyolczadik század, (5–8.). A 12. sortól a 73. sorig forrása Volney (bár képei itt is tovább vizsgálándók). A 74–80. a hit józanságát kéri számon, majd annak eredményét már a jövőben, vagyis utópiaként látja s láttatja (76–82.):

*Remélhetünk e vallyon jobb világot,
Gyaníthatunk e olly időt, mikor
Az Ész' világa minden népeket
Megjőzanít és összeegyesít
'S kiűrt közülünk minden bűnt 's gonoszt?*

*Reménylek. A' mit század nem tehet
Az ezredek majd megteendik azt.*

¹⁶ SZENT BIBLIA: ford. KÁROLI Gáspár, Bp., 1982. 94. A *Vulgata* szerint: „*In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum. Hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil, quod factum est; in ipso vita erat, et vita erat lux hominum, et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt.*”

¹⁷ ÓGÖRÖG–magyar szótár, szerk., GYÖRKÖSY Alajos–KAPITÁNYFÉNY István–TEGYEY Imre, Akadémiai, Bp., 1990. 637–638. Pl. az *Államban* (529 d 4–5.): *ἡ δὲ λόγος μὴ καὶ διανοία ληπτὰι* (mindezt csak ésszel és értelemmel lehet megragadni). PLATÓN összes művei, 2., Európa, Bp., 1984. 492. Ford. SZABÓ Miklós. Vagy a *Phaidroszban* (73 a 10.): „*ὁρθὸς λόγος* (józan ész).” PLATÓN: 1., uo. 1984. 1047.

A végtelenbe folyó idő, századok és ezredek tehetik az Ész államát (Platón)? Vagy Isten államát (Szent Ágoston)? Vagy a felvilágosodás államát?¹⁸ Józanul gondolkodó és egyesült népek, ahonnan hiányzik a *bűn* 's *gonosz*? A *gyaníthatunk e olly időt* (77.) kifejezés utal a távoli jövőre, azaz, a megvalósulás utópikus.

Végül a kispapoknak az ő irányába és a kultúráért tett buzgalmát s tudáserényét dicséri. A verseiben többször előforduló *Delphi* görög helynév a tudás szikráját jelenti, amelyek Prométheusz hozott le az égből.¹⁹ A tudáserény megvalósulása pedig az *értelem nagy törvényeinek* érvényesülését hozza el. A 90–93. sorok a holt anyag élővé tételének (ovidiusi) metamorfózisát adja, hogy a vadállatok orpheusi megszélesítése is. Az Ész és az Igazság pedig elúzi az Ínséget, jólétet teremt, de majd akkor, ha győzedelmeskedik. Hasonlót olvasunk Volney idézett művének pl. a *Harmadik fejezetének* német kiadásában ezt olvassuk: „»Wie lange wird der Mensch den Himmel mit ungerechten Klagen belästigen? Wie lange wird er mit eitelm Geschrei das Schicksal wegen seiner Übel anklagen? Werden seine Augen stets dem Lichte, und sein Herz stets den Eingebungen der Vernunft und Wahrheit verschlossen sein? Allenthalben bietet sie sich ihm dar, diese leuchtende Wahrheit? und er sieht sie nicht Das Geschrei der Vernunft dringt in sein Ohr, und er hört es nicht! Ungerechter Mensch! wenn du einen Augenblick die Verblendung wegnehmen kannst, die deine Sinne umnebelt, wenn dein Herz fähig ist, die Sprache der Vernunft zu fassen, so befrage diese Runen! Lies die Lehren, welche sie dir vorhalten!«»²⁰

Az utolsó hat sorban (97–102.) pedig kéri a társaságot, fogadják őt *szent frigyükbe*, a költő pedig nem fog *áldozatlan kézzel* érkezni: a *gerliczéim, virágaim* verseit jelenti, melyeket *temjénekhez*, azaz törekvéseikhez adja.

A Kazinczyhoz írott s idézett levélrészlet azt is jelzi, hogy Berzsenyi más jellegű tudással rendelkezett s a progresszív, utópikus eszmék kevésbé érdekelték. A *romok* számára inkább a dicső múltat jelentették (nem a nagy idők előtti eszméket s így pl. a babonáságot), amely helyhez kötött, így topikus, vagyis az országhoz s annak helyeiként ragadható meg költészetében. A nagy idők helyei számára Athén, Spárta és Róma,²¹ valamint Budavár, ahol (szóhasználatában) a *nemzetiséget* (a nemzetit) kereste. Ez költészete erős vonulatát jelenti, s poézise (korábban vizsgált versei alapján) a toposzok (helyek) poétikája, s nemcsak a helyeké,

¹⁸ L. CASSIRER: 2007. 299–348. A VI. fejezet: *Jog, állam és társadalom*. Erről l. LUDASSY, 2008. 74–95. Cassirer az állam mítoszáról.

¹⁹ Pl. A' Balatoni Nympha Gróf Teleky Lászlóhoz midőn a' Balatonra szállott c. verse 11. sora: „A' mennyből lehozá Delphi' szövétnékét”. Erről l. TÓTH Sándor Attila: „A' ki széppel köti össze a' jót. A romanizáció és a horatianizmus nemzeti útjai Berzsenyi Dániel költészetében I., Juhász Gyula Felsőoktatási, Szeged, 2022. 361–364.

²⁰ VOLNEY–FORSTER: 1829. 13–14. Magyarul: „Meddig fogja a gyarló ember méltatlan panaszaival az eget terhelni? Meddig fogja bajai végett hiúságból sorsát okolni? Vakságból mikor fog szeme a világosságnak megnyitni és szíve mikor fogadja be az ész sugallatát és az igazságot? Hiszen mindenfelé a tiszta fénylő igazság veszi körül és ő nem látja azt! Háládatlan ember te! Ha csak egy pillanatra is kinyitnád elvakult szemed, ha szíved képes lenne a józan ész szavát felfogni, kérdezd csak meg e romokat, olvasd a tudományt, melyet csak számodra tartogatnak.” VOLNEY–BENEDEK: 1903. 15.

²¹ 1811. június 15-én kelt s Horvát Istvánnak írott levelében így ír: „Rómát, Athenát, Spártát áldamtam, a' Magyarat nagynak képzeltem mint kalpagja 's fényesnek mint ruhája, nemzetiséget kerestem, hol tán már nemzet sincs, polgári virtusokat kívántam gerjeszteni, mellyek nékiünk szükségtelenek 's tán helyhezetiünkkel egészen ellenkezők.” BDLEV–FÓRIZS: 2014. 225.

hanem az oda kötődő, általában a politikum vagy a literatúra által kiemelt embereké. Ez utóbbiak Berzsenyi jelenkori hősei, akik vármegyéjükhöz s hazájukhoz kötődnek, így topikus költészetének alanyai, ahogy a tájegységek is, amelyekből a haza (Magyarország) egésze felépül.

E topikus versekkel foglalkozunk a továbbiakban. Nézzük elsőként a *Magyar Ország* című költeményével.

Itt hol szőke vizét a' Duna rengeti
 Árpád' gazdag arany hantjain oh Hazám!
 Céresnek koszorús homloka illatoz
 'S a bővség ragyogó kürtje mosolyg réád.
 5 Termékeny mezeid mennyei harmatok
 Mossák 's tsúreidért Europa irigyed
 Itt Edent mutato sorhegyek oldalán
 Bachus tölt poharat, 's néked az isteni
 Nectár legnemesebb vedreiből merít
 10 Itt Arcádia zöld halmái nyíllanak
 Hol Pán legjelesebb barmok után dalol
 Barmok! millyeneket boldog Arabia
 Nem látott sem egyéb nemzet az ég alatt
 Kárpátidnak arany gyomra kevély Perut
 15 Felmúlván örökös kintseit önti rád.
 Minden jót valamit hint az Olimp Úra
 Minden jót, valamit Tellus az emberi
 Táplálásra teremt néked az Istenek
 Bőv mertekje pazarl büszke határidon.
 20 Boldog nepeidet Títusok őrizik,
 Kik mind annyi Atyák és kegyes Istenek,
 'S kiknek Tronusokon Trézia lelke leng.
 Törvényed' 's Koronád' Chérubim Őr fedi
 Nem fertőzteti meg durva Tírán keze,
 25 Törvény nem hatalom kénnye uralkodik
 Rajtad, 's régi ditső nemzeti díszed áll.
 Oh bár vajha kies gyöngy koszorud között
 Még eggy illatozo ró'sa fakadna ki;
 Szállnának le reád Grecia isteni
 30 Kik hajdan le hozák Attika földire
 A' Nagy Mestereket, 's bölts tudományokat
 Akkor Tsillagokat hatna Kevély fejed,
 'S el bámulna reád a' Zenit és Nadir.

[Sömjén 1799 körül]²²

A hely(ek) poézise és a poétikai toposz

A modern kori történetírás a 20. század végén vagy a 21. században keletkezett írásokban (könyvekben) nagy figyelmet szentel a tér és történelem összefüggései kutatásának.²³ általánosan ismert, hogy a tér és az idő az emberek cselekvésének

²² BDKM–MERÉNYI: 1979. 30. A jegyzeteket l. 364–367.

²³ A következő munkákat forgattuk: BENDA Gyula–SZEKERES András, szerk.: *Tér és történelem*, L'Harmattan–Atelier, Bp., 2002. Különösen Jaques Levy (*A helyek szelleme*) és Bernard Lepetit (*Tér és történelem*) című tanulmányit. L. uo. 19–38.; 65–76.; BRAUDEL, Fernand: *Franciaország identitása, I., A tér és a történelem*, ford. MIHANCSIK Zsófia, Helikon, Bp., 2003.

két dimenziója: a térrel és problematikájával a földrajztudomány, az idő múltbéli dimenziójával pedig a történelem foglalkozik. Nemcsak az idő- és térszemlélet s annak filozófiai jelentései, hanem azok tudományos vizsgálata is szorosan összekapcsolódott, s Hérodotoszt mint minkét tudomány alapítójaként említik meg. Az ókori történetíró is helyeket jelöl meg. A történelem tere az esemény ideje előtt létezik, mielőtt ott esemény vagy események történnek az időben. A térhez kötődő időbeli események adják magát a történelmet, hogy Braudel fogalmaz: „*Igaz, hogy Franciaország egy óriási történelem eseményeinek felhalmozódásából származik, s felhalmozódás azonban ezen az adott helyen ment végbe, nem pedig egy másikon.*”²⁴ Időbeli események, amelyek földrajzi tereken bekövetkeznek, adják magát az országot s annak történelmét. Az ország pedig események és terek összefüggéseinek összessége.

A tér azonban önmagában (is) az a hely, amelynek valójában a történelmi idő nélkül szintén van jellege. A térbeliséget a *történeti földrajz* vizsgálja. Ez olyan diszciplína, amely nem csupán az „eltűnt földrajzi alakzatok”-at rekonstruálja, hanem elsősorban arra, hogy jelentéssel ruházza fel az egyes országok területét.²⁵ Elágazásait vizsgálva hosszú időtartama a geohistória, a rövid pedig a környezet tanulmányozása. A történeti földrajz a kulturálissal is paralel, amely az antropológiával függ össze. Alapjukat azok a leírások képezik, amelyek rögzítik a területek és az azokból (s a történeti időeseményekből is) létrejövő ország állapotát.

Ezek az állapotörögzítések történelmi és poétikai toposzokat hoznak létre az adott terület, illetve ország (állam) esetében. Ezért, amikor Berzsenyi költészetében a *helyek poéziséről* beszélünk, háttérként olyan történeti geográfiai jellegű munkákat érdemes számba venni, amelyekben rögzítették a hely állapotát, akár tudományosan, akár a hely szellemét őrző s megőrző költői művekben, ugyanis ez utóbbinál a költői szó őrzi meg a tér sajátosságait, azaz a tér meg is őrzendő a poézissal. Így jön létre a hely/helyek poézise, azok szépségének, jellegének költői dicsérete.²⁶ A hely kiemelése teremti meg a költői toposzt, amely aztán a prózai és költői *elocutio* része lehet. A topikus, a helyet és az embert kiemelő költészet *dicsérő* jellegű (*enkomium, elogium, panegyricus*), amelynek alapja a hely és lakójának hírneve, jó híre (*fama bona*) és dicsősége (*gloria*). Mindez a retorikai *be-mutató beszédnem*hez (*genus demonstrativum, laudativum*) tartozik, amelynek funkciója a dicséret vagy elmarasztalás. Az ókori római irodalmi hagyományban Vergilius a *Georgica* Második könyvének 136–176. sorát tekinthetjük a helyek dicsérete első megnyilvánulásának, történetesen itt Itália, az itáliai föld dicséretének: *laus Italiae*. A dicséret alapja (és így toposzának alapja is) a termékenység,

²⁴ BRAUDEL: 2003. 195.

²⁵ MUSSET, Alain: *Történeti földrajz: történeti tudomány?* = BENDA–SZEKERES: 2002. 39–64.; itt: 41.

²⁶ A hely/helyek poétikája talán szűkebb (vagy ugyanaz), mint a modernitás szakirodalma által használt a *tér poétikája*, mivel inkább a hagyományos (nem filozofikus) irodalmi képzethez (*laus, fertilitas*) kapcsolódik. L. pl. BACHELARD, Gaston: *A tér poétikája*, Kijárat, Bp., 2011. Itt az emlékezet alapvető térbeliségével indokolja a térpoétika létrehozásának szükségességét, vagyis az emlékezésnek a térhez köti az idejét. L. UÓ., uo. 30. L. még FOUCAULT, Michel: *Eltérő terek* = UÓ., *Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, ford. SUTYÁK Tibor, Latin Betűk, Debrecen, 1999. 147–157. Itt pl. a tér történelmét hangsúlyozza: „a térnek is megvan a maga történelme, s idő és tér e fatális kereszteződésének tényét képtelenség volna eltagadni.” Uo. 148. L. még a modern térprózáról: PAPP Ágnes Klára: *A tér poétikája – a poétika tere*, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, Bp., 2017. L. a *térbeli fordulat kronotoposza. Bevezetés* című részt: 7–12., különösen 11.

szépség bőség, vagyis a *fertilitas*. Így a *fertilitas*-toposz a helyek poézisében a dicsérő beszédmód alapjává válik. A hely topikus dicséretének gyakorlatát határozza meg Iacobus Omphalius (1500–1567) *De elocutionis imitatione* (Basileae, 1537) a 16. században gyakran kiadott könyvében.²⁷ A beszéd utánzásában szükség van a legkiválóbb ékesszólás ékességére című részben említi a hely (*locus*) szerepét: „*Locorum laus unde petatur*” (honnan merítsük a hely dicséretét) – kérdezi a lapszéli szövegben, majd így ír: „*Locorum laus a fertilitate fructuum, et pastionis magnitudine, et huiusmodi fere dicitur. Quasi dicas: Asia optima regio est, et fertilis ubertate agrorum, varietate fructuum, magnitudine pastionis. Lutetia urbs omnium gentium orbisque, terrarum celeberrima, copiosa, eruditissimis hominibus, liberalissimisque studiis affluens. Crescit enim praecipue locorum laus ex circumstantiis: quas qui animo cogitationeque tenet, non admodum in locorum descriptione laborabit. Extat autem apud M. T. Ciceronem insignis laus Siciliae, Tusculorum, ac Laurentis apud Plinium non sunt obscura exempla. Dicitur autem locus amoenus celebris, desertus, lubricus, et periculosus, opacus, et frigidus in sylva, salubris, pestilens, copiosus a frumento, maritimus, planus, montuosus, vastus, obscurus.*”²⁸ Vagyis a dicséret a termékenységre (*fertilitas*) és a nagyságra (*magnitudo*) irányul. A példaként említett Ázsia ennek felel meg. Így a *laus loci/locorum* nagyobb földrajzi helyekre irányul (*laus Siciliae, Italiae, Germaniae, Pannoniae/Hungariae*) vagy városokra (*laus Lutetiae*) s más vidékekre, s ezekhez a költői forma illik. Tudjuk, hogy a reneszánsz korszakában maga Petrarca éleszti újjá a *laus Italiae* ókori hagyományát, amelyben Cicerót és Vergiliust imitálja.²⁹ Imre Mihály mutat rá, hogy az *Ad Aeneam Senensem* című episztolája, valamint az *Ad Italim* című verse a *fertilitas*-toposz fölhasználásával dicséri a szülőföldet. E versek sokak által követett példaként szolgálnak.³⁰

Petrarca versei (s a petrarkizmus) bizonyára termékenyítően hatottak a *laus loci/locorum* *fertilitas*-toposzára, így a 16. századi magyarországi reneszánsz és reformáció, majd a 17. századi magyarországi barokk költészetének és a törökellenes küzdelmek nemzeti tudatának fontos *locus*ává vált.

Korábban már jeleztük, hogy néhány versében a *hely(ek)* poézisét művelő Berzsenyi költeményeinek háttéréként szolgálnak azok a geográfiai és történeti munkák (*Geographische und Gesichte*; hiszen a helyhez népek, emberek és történetek kapcsolódnak), amelyek tudományosan rögzítették a hely viszonyait, vagy dicsérő költői művekben örökítették meg a tér sajátosságait, elsősorban adottságait, gazdagságát. Erős válogatással idézzünk fel néhány latin és magyar nyelvű költeményt!

²⁷ L. OMPHALIUS, Jacobus: *De elocutionis imitatione ac apparatu liber unus*, (itt) Coloniae, 1572.

²⁸ Uő., uo. 110. Kiemeli e szövegrészt: IMRE, 1995. 225. Magyarul: „A helyek dicséretét a termények bősége, a legelő nagysága és effélék alapján fogalmazzák meg. Mintha azt mondanád: Ázsia a legkiválóbb vidék, és a földek gazdagsága, a termények változatossága és a legelő nagysága miatt termékeny. Lutetia (Párizs) városa minden nemzetnek és a földkerekségnek a leghíresebbike, gazdag, a szabad tudományoknak kiművelt emberfőivel bővelkedő. Mert különösen nő a helyek dicsérete a körülmények alapján: aki ezeket lelkében és gondolatában megtartja, legkevésbé sem csak a helyek leírásán munkálkodik. Megjelenik Marcus Tullius Cicerónál a jeles Szicília dicsérete, a toszkánoknak és a laurentiumiaknak Pliniusnál nincsenek komoly példái. Pedig azt mondják, hogy kies, híres hely, magányos, sík és veszélyes, árnyas hűvös és egészséget adó az erdőben, veszedelmes, bőséges terményben, tenger melletti, lapos és hegyes, óriási és világosság nélkül való.”

²⁹ IMRE: 1995. 225.

³⁰ Uő., uo.

A *fertilitas Pannoniae/Hungariae*-toposz költői művekben

Elsőként citáljuk itt Janus Pannonius *translatiós* (*translatio studiorum*) versét, a *Laus Pannoniae*t, amelyben a kultúra (így a *fertilitas*-toposz) Pannónia, vagyis Magyarország átlántását jeleníti meg személyén keresztül. Az itáliai reneszánsz magyarországi megjelenése és művelése a római, valamint a petrarcai költői hagyomány recepcióját is jelenti.

Ismert, hogy a Mátyás király utáni időszakban a magyarországi *latin humanitas* és a reformáció, valamint a 16. századi Mohács, illetve Budavár eleste (1541) utáni török uralom kedvez a költészet *fertilitas*-toposzhasználatának, ahogy a *panasz-toposznak* (*querela Hungariae*) is.³¹ Ezek kettőssége, a virágzás (Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás) és a hanyatlás (török) megverselése komoly költői téma, amelyet a *hely/helyek poétikájaként* foghatunk fel. Érdeemes felidézni Kerecsényi Dezső szavait is, aki így fogalmaz: „A humanizmus mindig környezet-teremtő. Vagy azért, hogy e környezet barbárságával ellenségesen szembeszálljon, vagy pedig, hogy önértékének kellően díszes háttérrel építsen.”³² Ez utóbbi a *fertilitas*-toposz, amely humanista gyökerű. „Latin nyelvű humanista változataiban majd mindenütt megjelenik a kereszténység védőbástyája (*propugnaculum Christianitatis*) és a bőséges Pannónia/Hungaria (*fertilitas Pannoniae*) toposz, beépül annak szerkezetébe, vele összefonódik. Mindkettő Magyarország meghatározó attribútumaként állandósul több évszázadon keresztül, nemzettudatunk ideologikus elemévé válik – írja Imre Mihály.³³ Adatai között szerepel pl. a Ferdinánd király udvari történetírójaként dolgozó Gaspar Ursinus Velius (1493–1539), aki a *Querela Austriae...* című episztolájában (1531)³⁴ a török veszélyre figyelmeztetve Ausztriát, a hajdan virágzó Pannónia (Magyarország) képét tárja elénk s természeti gazdagságát a 15. században megjelenő, majd a 16. században általánossá váló *fertilitas*-toposz jegyében. Gazdagabbnak nevezi Itália földjénél, Bacchus (a jó bor) és Ceres uralja, folyói bővizűek, halakban, madarakban és vadakban gazdag, mezei zöldek stb.³⁵

Valószínűen e művet Berzsenyi nem ismerhette, viszont a 18. században (1762-ben) Bécsben, Kollár Ádám Ferenc kiadásában megjelent a *De bello Pannonico libri decem* című műve, amely ismert lehetett a niklai költő korában.³⁶

Imre Mihály a *fertilitas*-toposzt felsoroló bő adatai között külön fejezetet is szentel ennek könyvében.³⁷ Itt kiemeli, hogy „önálló vers témájaként is feltűnik a *fertilitas*, amikor 1590-ben megjelenik Nicolaus Gabelmann *Monomachiae Hungaroturcicae Carminum Libri duo* című verseskötete Padovában, benne a *De fertilitate Hungarica* című 88 soros vers. Valószínű, Petrarca ihlető hatásával is kell

³¹ IMRE: 1995. E könyv adatait előszeretettel használtuk áttekintésünkben.

³² KERECSENYI Dezső: *Kolostor és humanizmus Mohács után* = PÁLMAI Kálmán, *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*, Akadémiai, Bp., 1979. 107.

³³ IMRE. 1995. 9.

³⁴ Teljes címe: *Querela Austriae, sive Epistola Andreli quam Germamiam C. Ursino Velio R. J. Authore*, h. n. 1531.

³⁵ L. a magyar fordítást és a latin szöveget: IMRE: 1995. 20–21.; 276. L. URISNUS VELIUS: 1531. számozatlan [11–12.]

³⁶ Magyarul: URSINUS VELIUS, Gaspar: *Tíz könyv a magyar háborúról*, ford. SZEBELÉDI Zsolt, Attraktor, Máriabesnyő, 2013.

³⁷ UÓ., uo., 223–233.

ebben az esetben számolnunk.”³⁸ A költemény a korábbiakhoz hasonlóan csodálatos földről, dús tájról, aranybányákról, Ceres áldásáról beszél a *fertilitas* jegyében.³⁹

Magyarul is felbukkan a *fertilitas*-toposz, méghozzá a Wittenbergben tanuló Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről* című verses művében (III. rész: 127–132. sor):

Azért ez országot mind nevezik vala
Tejjel, mézzel folyó az kövér földnek
Mert ő bővölködik arannyal, ezüsttel,
Ónnal, vassal, érczczel, sóval, öreg barmokkal,
Ah Szerém borával, ah Somogy borával
Ah Makra borával, ah felföldi jó borokkal.⁴⁰

A 17. századi költői életműveket tekintve a *fertilitas*-toposz jelen van ugyan, de filiációja mégis a 16. század. Úgy tűnik, Berzsényi jól ismerte a török, majd a Habsburg miatti vészterhes századot: Zrínyi törekvéseit, a Wesselényi-összeesküvést, amely után a magyar alkotmányt is felfüggesztették (1673), a birtokjog kérdései (*neoaquistica commissio*), a trónöröklési jog stb., amelyet Eszterházy Pál nádorral kapcsolatban Berzsényi Eszterházy-verse vonatkozásában már megfogalmaztunk. A török félhold és az osztrák sas árnyéka szinte együtt vetült Magyarországra, s még erőteljesebb fogalmazódott meg a nemzeti megmaradás kérdése. A „jó hírű eleink példájá”-t követte Eszterházy Pál és Koháry István is költészetében (fontos a jó hírnév [*fama bona*] és a dicsőség [*gloria*] a haza megmentésében), s (Merics István megfogalmazásában) a nemzettoposzokat a *labancok* is felhasználták.⁴¹ Ez utóbbi szerzőnek, Kohárynak Merics a *Magyarországnak elvesztett szabadságán s török igájában esett sorsán, jaj, igen méltó keseregne* című versében utal a *fertilitas*-toposzra. A 4–5. strófában így ír:

Z[s]iros hazánk földje mindeneknél kezdve nagyon híresedni,
annak szabadsága, kincse, gazdagsága méltóságban lenni,
gyümölsének ize, sok szép folyó vize kívánságban esni.
Nemvólt de senkinek, módgya ellenségnek, hogy ártson hazánknak,
az még örállói, sok erős bainoki egyesek valának,

¹⁵ kargyokkal s-karokkal, távozot károkkal óltalmat tartának.⁴²

³⁸ Uő., uo., 231.

³⁹ Uő., uo. 231–232. Bocatius (1569–1621) versének tulajdonítják. A versről l. GERÉB László: A „*De fertilitate Hungariae*” szerzője = EPhK, 1938. 385–386. A vers szövegét l. *Analecta recentiora ad historiam renascentium...* ed. Stephanus HEGEDŰS, Budapestini, 1906. 364–367. Magyarul l. KLANICZAY Tibor: *Magyarországi humanisták*, Szépirodalmi, Bp., 1982. 511–514. Ford. MURAKÖZY Gyula.

⁴⁰ L. SZILÁDY Áron, szerk.: *Régi Magyar Költők Tára, II/1.*, MTA, Bp., 1880. 17.

⁴¹ L. Merics István azonos tartalmú, de más (találó) című tanulmányát: Uő., „Jó hírű eleink” példája. *Esterházy Pál és Koháry István költészetében* = Szörényi László 70. köszöntő írások a 70. születésnapra (a Honlapra küldött írások): <https://iti.abtk.hu/hu/szorenyi-laszlo-honlapja/koszonto-irasok-a-70-szuletésnapra>; Uő.: *Nemzettoposzok – labanc kézben. Esterházy Pál és Koháry István magyarságtelmezése* = ÁCS Pál, szerk., *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, reciti, Bp., 2015. 435–478.

⁴² KOMLOVSZKY Tibor–S. SÁRDI Margit, s. a. r.: *Régi Magyar Költők Tára, XVII/16.*, Balassi, Bp., 2000., 61–63, itt 61. MERCS, 2015. 443–444.

Kérdéses, ismerte-e, vagy mennyire ismerte Berzsenyi e forrásokat. Tény, hogy reneszánsz-kori hagyományával tisztában kellett lennie, s a költeményeken kívül röpízei források is nagy számban álltak a rendelkezésére, amelyeket alább tekintünk át.

A fertilitas Pannoniae/Hungariae-toposz prózai (tudományos) művekben

A reneszánsz és a reformáció összefüggésében itt is jórészt Imre Mihály összefoglalójára támaszkodunk, aki könyvének *Fertilitas Pannoniae/Hungariae*-fejezetében prédikációk és orációk fontos leírásaiként, részeként említi a toposz megjelenését. Elsőként idézzük fel a német humanista, Johannes Cuspinianus (1473–1529) *Oratióját*, amelyben „néhol együttérzően, másutt elmarasztalóan értékeli a magyar történelem eseményét, a magyarságot. Bőségesen részletezi a *propugnaculum* és a *fertilitas* toposzt is. Elsiratja Pécs és Buda pusztulását, fájjalja gazdaságuk földülését, majd innen tér át az egész ország hajdani bőségének bemutatására.”⁴³

A műben a továbbiakban hosszan ecseteli a *termékeny Magyarország* képét: kiváló borok, a gazdagon termő föld, a halban gazdag Tisza, drágakövek és fémek tömkelege stb.⁴⁴

Nem hagyhatjuk említés nélkül Oláh Miklós (1493–1568) *Hungariáját* sem (*Hungaria et Athila*), amelyről tudjuk, hogy másik művével egyetemben a Zsámboky János által kiadott Bonfini-mű (*Rerum Ungaricarum decades*) függelékéként jelent meg Bázelen 1568-ban először, a 18. században (1763-ban) pedig Kollár Ádám adta ki Bécsben.⁴⁵ Ismert, hogy e történeti-geográfiai mű 18. fejezete foglalkozik Magyarország gazdagságának (*fertilitas*) leírásával, vagyis toposzként alkalmazza az ország természeti kincseinek, adottságainak megjelenítésében. „Benne összezsúfolja mindazokat a természeti szépségeket és a gazdagságot kifejező mozzanatokot, amelyek a kortársak költészetében is jelen vannak” – írja Imre Mihály.⁴⁶ Kerecsényi Dezső megjegyzése kapcsán pedig azt emeli ki, hogy „a gazdagság részletező leírása a fájdalmas jelen fölé való emelkedés igényéből is táplálkozik”.⁴⁷

A fejezet így kezdődik: „Itt az idő, hogy mindazt, amit ebben a leírásban fentebb mellőztem, mind mintegy summázzam és szemléltessem. Magyarország tehát eléggé nyilvánvalóan bővében van mindazon dolgoknak, melyekről úgy tartják, hogy egyrészt az emberi élethez, másrészt a vagyongyűjtéshez szükségesek; földje fekete, zsíros, nedves, hiszen művelőinek nem nagy fáradsága nyomán bő termést hoz, talajjavításra a trágyázást sem a szántókon, sem a

⁴³ IMRE, 1995. 225.

⁴⁴ L. részletesen IMRE: 1995. 226–227. CUSPINIANUS, é. n. [16–19.]

⁴⁵ OLAHI, Nicolai: *Hungaria et Athila* [...], ed. [Adamus Franciscus KOLLARIUS], Vindobonae, 1763.

⁴⁶ IMRE: 1995. 227.

⁴⁷ UŐ., ua. Kerecsényi megjegyzése: „egy aktualizált Attilát és egy elsüllyedt Hungáriát emelt e történet- és ez új feladatlatás körébe. A válságba került egyén a múlt írásban való újraéléséhez menekült, a magyar humanizmus pedig az országról megrázó élményén át talált a meg a maga helyhez kötött feladatait. Egyelőre a múlt emlékeivel emelkedett az ideiglenesnek tartott jelen fölé.” L. KERECSÉNYI: 1979. 96–97.

szőlőhegyeken még nem ismerik (kivéve elenyészően kevés hegyes területet). A földek egyszer vagy kétszer sekélyen szántva s bevetve bő termést adnak búzából, gabonából és más veteményekből. Forrásaim szerint vannak bizonyos vidékek, melyeken ha tönkölyt vetsz, az a harmadik évre a tápláló televény kiválóságától válogatott búzamaggá válik.”⁴⁸ Ezután a bőség részletezése következik: szinte az egész országban teremnek nemes borok, de ismerik a sört is, megterem mindenféle gyümölcs („Mindenfajta gyümölcsből határtalan a bőség”), a tök és a dinnye is. Itália termékenysége veti össze: „Az Itáliabelieknél nem alábbvalóak, sem ha nagyságukat, sem ha édes ízüket tekinted.” A madarak nagy száma is figyelemre méltó: „Fácánokból, erdei és mezei foglyokból, fajdokból, fenyőrigókból és egyéb különböző nemes madarakból oly bőven van, hogy látható módon ebben Magyarország éppenséggel semmit sem nélkülöz.” Számtottevők a legelők, ahol lovat, marhát, juhot, kecskét és más efféle állatokat tartanak. A vizek halakban gazdagok, ezenkívül hőforrások, malmok sokasága található Magyarországon.⁴⁹

Oláh Miklósnál tehát a múlt gazdagsága találkozik a fájdalmas jelen állapotával, amelynek *fertilitas Hungariae*-toposza a további orációk és történeti, földrajzi munkák, országleírások eleme lesz, mégpedig kettős módon. Részint, hogy milyen kép formálódik Európában Magyarországról (régén virágzott, most [a török hódítás miatt] pusztuló – a szakirodalom erőteljesen utal a *fertilitas*- és a *querela*-toposz összefüggésére⁵⁰), másrészt pedig, hogy a magyarok milyen képet igyekeznek kialakítani magukról önmaguk és a külföld számára.⁵¹ (Úgy véljük, Berzsényi verse is e körbe tartozik.) A Magyarországot a 17. században bemutató külföldi munkák egyik elterjedt gyűjteménye Thomas Lansiusé (*Consultatio De Principatu inter Provincias Europae*⁵²), ahol dicséretét (*Oratio Henrici Alberti pro Hungaria*) és bírálatát (*Oratio Ernesti Schafelizki contra Hungariam*) is olvassuk.⁵³

Dicséri csodás helyeit, gazdagságát, vizeit, természeti kincseit, majd egyházi és világi tudományát, de előkerül történetének alakjai is, mint pl. Attila, illetve a magyar királyok, a Hunyadiak, Mátyás, végül a török elleni háborúk.

Ahogy jeleztük, a kép azonban árnyalt, hiszen e kötet (csakúgy, mint más országok esetében) a bírálatot is tartalmazza. Az önkép így kettős: a *pro/contra* bemutatások értelmében hullámszerűen változik.⁵⁴

⁴⁸ Magyarul I. OLÁH Miklós: *Hungária – Athila*, ford. NÉMETH Béla–(KULCSÁR Péter), Osiris, Bp., 2000. 46.

⁴⁹ Uő., uo. 46–49.

⁵⁰ Pl. IMRE, 1995.

⁵¹ E megfogalmazást l. RESTÁS Attila: *A kora újkori Magyarország-toposzok történetéhez. Paczoth Ferenc (1617) és Jahann Fechner (1650) beszédei* = ItK, 2018/4. 490–507.; itt: 491.

⁵² Kiadásai közül az Amszterdamban (Amstelodami, 1637) és a Tübingenben (Tübingae, 1655) megjelenteket forgattuk.

⁵³ L. LANSIUS: 1637. 455–480.; 589–626. A mű ismertségére vonatkozóan l. BITSKEI István: *Mars és Pallas között*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2006. 149–153. (*A Militia et littera* című tanulmány *Pro Hungaria – Contra Hungariam* c. része. L. még: RESTÁS: 2018. 491.

⁵⁴ L. BITSKEY: 2006. 141–156. A már jelzett *Militia et littera* (*A magyarságkép változatai a kora újkori Európában*). L. még G. ETÉNYI Nóra: *Toposzok és újítások a kora újkori Magyarország-képben 17. századi német nyomtatványok tükrében* = Korall, 2009/12. 112–139.

A *militia* (Mars) és a *littera* (Minerva) a Magyarország-leírásokban ugyan-csak toposz, amely szintén hullámmzó: inkább katonáskodás, mint az irodalom, valamint katonáskodás és irodalom (tudomány) között váltakozik.⁵⁵ Ez utóbbira példa a *Hungariae seu Disputationes miscellanae de natura Hungariae* (1700) című Dillengenben megjelent disszertációs könyv ajánlása, amelynek írója Johann Wilhelm Friedrich Tänzle von Trazberg.⁵⁶

A művet I. Józsefnek (1678–1711), Németország és Magyarország királyának, Ausztria főhercegének ajánlja, majd kijelenti, hogy „a te Magyarországod Marsnak és a bölcselkedő Pallasnak van teremtve”.⁵⁷ A mű tartalmi jellemzői között Oláh Miklós *Hungariájából* számos átvételt találni.⁵⁸

T Marti nata est, & Palladi philosophanti Hungaria Tua, REX AUGUSTE. Ut Martis fedes esset, fecit Natura, locorumque situ, fluminum cursu, camporum planitie, ubertate annona sic instruxit sive ad bellum inferendum, sive ferendum, ut, quæ per tot annorum, ac etiam sæculorum, volumina gessit, quæque passa est, nec Roma, nec Græcia pati, gerereque quiverint; quòdque has præ illa miremur, non rerum gestarum minori copiâ factum sit, sed inopiâ scribentium. Ut

2. kép A mű ajánlásának kezdősorai (számozatlan: [9–10.])

A termékeny Magyarország képe és leírása 18. századi tudományos művekben

Az alcímmel azt is jelezzük, hogy a toposz a reneszánsz kori Pannonia helyett már Hungariára, Magyarországra terjed ki, amely már topikusan a Dunántúl (Pannónia), a Duna-Tisza közé (Jazigia) és Erdély (Dacia).⁵⁹ Magyarország szépsége és gazdagsága (ha az még a romlás előtti időszakot is jelzi) magában foglalja a terület szeretetét, amely lakóinak e régió kívüli életének ellehetetlenülésével számol. Ez azt jelenti, hogy az *Extra Hungariam non est vita...* szállóigét felidézik e földrajzi-történelmi művekben.⁶⁰ Tudjuk, hogy Ludovicus Caelius Rhodiginusnak (Ludovico

⁵⁵ L. BITSKEY, 2006. 141.; RESTÁS Attila, *A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi nyomtatványban* (*Hungariae seu Disputationes miscellanae de natura Hungariae*, 1700) = GÁBOR Csilla–KORONDI Ágnes et al., *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*, Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013. 484–493.

⁵⁶ Részleteiben l. RESTÁS: 2013.

⁵⁷ UÓ., uo. 484.

⁵⁸ UÓ., uo. 488.

⁵⁹ L. LOSONTZI HÁNYOKI István: *Hármas kis tükör*, 1942. 92. (Magyar irodalmi ritkaságok 63.): „A’ Dunántúl való Részt Pannóniának, a’ Duna, Tisza közit, Jazigiának, a’ Tiszántúl való részt pedig Dátziának [ti. nevezik]. Régi kiadása pl. Pozsony 1773. Ott: 68.

⁶⁰ Erről l. részletesen (irodalmi és szakirodalmi hivatkozásokkal): TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Akadémiai, Bp., 1969. Tarnai, nem tudva elszakadni kora szemléletétől, már munkája (amely figyelemreméltóan adatdús) az elején így összegez: „A

Ricchieri, 1469–1525), az *Antiquarum lectionum libri XXVI.* című, Velencében 1516-ban megjelent könyvében található meg e kifejezés, amely a régi Pannóniára vonatkozik: „*Extra Pannoniam non est vita, aut si sit, non tamen esse ita.*”⁶¹

Az is ismert, hogy a 17–18. században a nemzeti optimista öntudatot (melyből a nemzeti erőnek óriási segélyforrásai fakadhattak) a magyar jezsuiták történelemfilozófiája dolgozta ki, „s utóbb legpregnansabb, de egyszersmind legtúlzóbbról kifejezést egy protestáns tudós tolla adott neki: Bél Mátyás tanítványa, Tomka-Szászky János 1748-ban megjelent nagy világföldrajzában felújította egy XV. századi olasz neoplatonikusnak, Coelius Rhodiginusnak jól eltemetett mondását: *Extra Hungariam non est vita...*”⁶²

Tomka-Szászky megjelent *Introductio*⁶³ tudományos mű, amelyhez (első kiadás) Bél Mátyás írt előszót, a másodikhoz pedig (az első is közölve) a selmecbányai evangélikus gimnázium igazgatója, Severini János (1716–1789).⁶⁴ E geográfiai mű tudós olvasóinak huszonhárom pontban foglalja össze a geográfiaiban igyekvőknek a tudomány (és a tudományos földrajzi leírás) ismérveit: *Ad studiosos Geographiae.*⁶⁵

Magyarország leírását a 16. fejezet (*Caput XVI.*) első részében (*Sectio I.*) olvassuk.⁶⁶ A földrajzi mű részletesen bemutatja a Magyar Királyságot: területeit, természeti képződményeit, megyéit (ezt részletezi a leghosszabban), lakóit s tudományos intézményeit stb. A II. rész XVI. paragrafusában e régió természeti állapotát érinti, s ennek 3. pontja említi a szállóigét.⁶⁷

3. Ceterum, nihil natura Hungaris negavit, quod, seu ad vitam, cum opportunitate degendam, seu ad rerum admiranda, pertinet. Qua de causa, Lud. Coelius Rhodiginus, recte dixisse videtur: Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita.

3. kép A szállóigét tartalmazó rész az 570. oldalon (1777-es kiadás)

A folytatásban pedig a 4. ponttól (a 8-ig) olvasható a műnek az ország természeti adottságait dicsérő része (*laus*). Termékeny szántók, hegyek, dombok, hóforrások, legelők, ami az *extra Hungariam...*-ot is indokolja.⁶⁸

XVIII. századi katolikus barokk devalválódása után magától fordult az eredendően nevetésre ingerlő elfogultságot és provinciális korlátoltságot kifejező szállóige jelentése pontosan a visszájára, s lett a boldog aranykor magabiztos öntudatának, az optimista nemzeti történet szemléletnek kifejezése helyett a parlagi nemesség önelégültségét gúnyoló jelszóvá.” Uő., uo. 8. Úgy véljük, bár hogy forgassuk is a szavakat, ha a *Hungariam* szót joggal a *patriamra* cseréljük, megkapjuk valós értelmét a szállóigének: *a hazán kívül nincs élet, s ha van, az nem olyan.*

⁶¹ TARNAI: 1969. 12. RHODIGINUS: 1517. 507. Bősséggel ismerteti a kiadásokat.

⁶² TARNAI: 1969. 7.

⁶³ A második kiadást forgattuk. L. Ioannis TOMKA SZÁSZKY [János]: *Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam [...] opera ac studio Ioannis SEVERINI*, ed. altera Posonii et Cassoviae, 1777. A kiadásokról TARNAI: 1969. 11.

⁶⁴ TOMKA SZÁSZKY: 1777. számozatlan: [12–45.]

⁶⁵ Uő., uo. [46–50.]

⁶⁶ Uő., uo. 492–585.

⁶⁷ Uő., uo. 570.

⁶⁸ Uő., uo. 570–572.

A szállóige előfordul a Bél Mátyás (1684–1749) neve alatt szereplő magyar földrajzi *Compendium*ban is, amely Pozsonyban jelent meg 1753-ban.⁶⁹ Mindjárt az I. rész 1. §-ban szerepel Magyarország dicsérete, az itt olvasható szállóigével. E részben (IV–XXVI. §) bemutatja hegyeit, folyóit, természeti kincseit stb., egyszóval gazdagságát (*fertilitas, ubertas*), majd régióit, amelyet a II. részben jellemez, bemutatva népit és vármegyéit, amely a legkiterjedtebb fejezetei a műnek.

HVNGARIA; totius Europae Regnorum, pulcherrium est. Nam, & fitus amoenitate, & foecunditate, oppido excellit. Proinde, nec solo, nec coelo, vili Regno secundum est. Vnde, & Hungarorum illud prouerbum, coepisse dicas: *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita.* Et habent, protēcto, cur hoc gloriantur Hungari. Nam, nec annonam, nec metalla, praestantissima etiam, aut alia commoditatis subfidia, desideraueris.

4. kép A *Compendium* első részének I. §-ban olvasható dicséret és a szállóige

Kérdés, hogy Berzsényi forrásainak tekinthetőek-e ezek az evangélikus szerzőktől származó művek, hiszen feltételezhetően az iskolában is hallhatott a pozsonyi polihisztor historiográfus e földrajzi-történeti munkájáról és más történeti műveiről, amelyre még a következőkben visszatérünk.

Berzsényi iskolai tankönyveinek Magyarország-képe: Losontzi István és Windisch Károly

Nem gondoljuk úgy, hogy csak ezekkel lett volna érdemes foglalkozni a vers hátterét illetően, hiszen úgy véljük, nem lehetett ismeretlen a reneszánsz toposz (*fertilitas Pannoniae/Hungariae*), hiszen Berzsényi költeménye mintha e hagyományt felújítva hazája termékenységének és bőségének dicséretét zengené. Az is bizonyos, jól ismerte a haza történelmét is, és nemcsak Nagy Lajos és Mátyás korát, hanem a 17. század nemzeti törekvéseit is (és nem utolsósorban irodalmát), tehát szélesebb látókörrrel kellett rendelkeznie, mint azt az iskolai tankönyvek sugallják. Itt két tankönyvre térünk ki röviden: Losontzi István *hármaskis tükör*ére, és Windisch Károly műveire, köztük a gyermekeknek szánt *Geographie und Gesichte des Königreichs Ungarn* (Pressburg, 1780) könyvére.

Losontzi Istvánnak (1709–1780) 1773-ban jelent meg Pozsonyban a *Hármaskis tükör* című műve, amelynek óriási elterjedtsége mutatja a különféle kiadások nagy számát.⁷⁰ A címlapon ezt olvassuk: *Hármaskis tükör, mely I. A szent*

⁶⁹ *Compendium Hungariae geographicum, ad exemplar Notitiae Hungariae Novae Historico-Geographicae, Matthiae BEL, in partes IV. [...] divisum. Posonii, 1753.* A kiadásokról: TARNAI: 1969. 52.

⁷⁰ Losontzi tankönyvírói tevékenységéről és a *Hármaskis tükör*ről l. BÍRÓ Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében*, Tankönyvkiadó, Bp., 1969. 91–11. A *Losontzi István: Hármaskis tükör*e című rész. Adatait haszonnal forgattuk. A kiadásokról: Pozsony 1773. Két térképpel. (További kiadásai: Uo.: 1777., 1781., 1783., 1786.; Vác: 1781., 1800.; Kassa: 1791., 1793.; Pozsony és Komárom: 1793.; Komárom: 1795., 1805., 1836. ezen

historiát, II. Magyarországot, III. Erdély országot, annak földével, polgári állapotával, és historiájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summáson, és világosan elő-adja és ki-mutatja. Az ovidiusi idézet (*Epistulae ex Ponto*, 1. 3. 35–36.: „Nescio qua natale solum dulcedine cunctos / Ducit et inmemores non sinit esse sui.”)⁷¹ a tankönyv szellemének, a szülőföld szeretetére való nevelésnek irányát jelzi. Célját a *Kegyes Olvasóhoz* intézett előszóban határozza meg. Egyrészt fontos történeti forrásokra utal, úgyhogy ha Berzsenyi ismerte e könyvet (márpedig biztosan), hallhatott a jezsuita Timon Sámuel és Pray György tankönyveiről is. A következőket írja Losontzi: „Ha ki kételkedik e’ Magyar Históriaskának valósága felől: olvassa-meg Tiszt. Timon Samuelnek, és T. Práy Györgynek tudós Munkájit, mind azt azokban hiteles bizonyosságokkal, de fokkal bővebben fel-találja.”⁷² Másrészt (nevelési célközönségét meghatározva) kijelenti, hogy: „Gyermekeknek irtam, azért-is gyermeki elméhez alkalmaztatott módot szükség vala követnem. Tudjuk, hogy a’ gyermekek a’ ritmizálásban igen gyönyörködnek, és a’ Verseket örömmel tanulják: ez októl indítván, a’ Vármegyékben lévő nevezetelább Helységeket Vesetskében foglaltam, hogy azokat minden únalom nélkül meg-tanulván állhatatosan elméjekben meg-tartsák: hogy pedig érthessék, alájok tettem rövid vilagosításokat.”⁷³ Harmadrészt pedig műve magyar nyelvűségét így indokolja: „Magyar Gyermekeknek magyarul irtam, nem idegen nyelven, mellyet nem értenek. Sőt vallyha már valaha fel-állítatnának a’ mi Nemze-tünkben-is a’ Magyar Oskolák, a’ mellyekben a’ szükséges dolgokra magyar nyelven tanítatnának elsőben gyermekeink! úgy sem ezek idejüket; sem a’ Szülék költségeket haszontalanul el-nem vesztenék.”⁷⁴

H Á R M A S
KIS TÜKÖR,
M E L L Y
I. A’ SZENT HISTÓRIÁT,
II. MAGYAR ORSZÁGOT,
III. ERDÉLY ORSZÁGOT,

5. kép Losontzi művének címlaprészlete

kiadáson megnevezetetik Holéczy Mihály mint átdolgozó, 1841.; Pozsony és Pest: 1810. 1823.; Pest, 1818., 1820., 1822., 9. kiadás 1810., 10. kiadás 1841.; Debrecen: 1822., 1830., 1833.; újabb átdolgozott kiadásai Szentmiklósy Sámuel által: Pest: 1843., 1845. XI. Toldalékkal, 1846., 1847., 1848., 1849. és 1850. A *Magyar irodalmi ritkaságok* (szerk. Vajthó László, LXIII. sz.: *Losontzi Hányoki István: Hármás Kis Tükör*. Nagykovács–Budapest, 1942. OSVÁTH Ferenc bevezetésével. (Az 1771-i és 1773-i kiadás szövegének újranyomtatása.) már hivatkoztunk. Az 1771-es kiadásnak még nem ez volt a címe, hanem: *Erdély Országnak Kis Tüköre*. L. Osváth Ferenc bevezetését az 1942-es kiadásban: 3. L. még: KISS Áron, *Losontzi István életrajza*, Bp., 1906. 32.

⁷¹ Magyarul: „Nem tudom azt, hogy mért ily édes mind a szülőföld, / emléket mért nem hagyja feledni soha.” L. OVIDIUS: *Levelek Pontusból*, ford. KARTAL Zsuzsa, Európa, Bp., 1991. 16.

⁷² LOSONTZI: 1773. 2.

⁷³ Uő., ua.

⁷⁴ Uő., uo. 3.

Az 1773-as kiadásban *A' Szent História* után következik a *Magyar-Ország*nak *kis-tüköre* című fejezet, amelyben „A' gyenge elmékhez alkalmaztatott könnyű móddal, Magyar-Országnak Földét, Polgári állapotját, és a' Magyar-Nemzetnek eredetét, viseltt dolgait, mind ez ideig, hiteles tudós Írásokból summásan kimutatja.” E kis címlapon olvasható még jelmondata: *Patriae memoria dulcis*.⁷⁵ Kazinczy földrajzi művében (*Magyar Ország Geographica*, azaz, földi állapotjának le rajzolása, Kassa, 1775) ugyanez a mondat olvasható. „A könyv anyagában jól felismerhető a szerző egyik fő célja:” – írja Bíró Sándor – „a szülőföld és a tágabb értelmű haza iránti szeretet felébresztése és erősítése.”⁷⁶ E könyv Harmadik része *A' Magyar Nemzetről* szól, az I. szakasza *A' Hunnosokról* szól, hol a katekizáló rendszerben a kérdés (K.): „Mitsoda Nemzet vagy? A felelet (F.) pedig: „Magyar Nemzet vagyok.”⁷⁷ A mű elején pedig (*Első rész. Magyar-Ország*nak *Földéről*) arra a kérdésre, hogy „Minémű földé vagyon?”, így felel: „Igen áldott, és termékeny, melly a' természetnek majd minden javaival bővelkedik.” A „Közbeszédben mit mondanak felőle? kérdésre pedig így felel: „Extra Hungariam non est vita: si est vita, non est ita. Nincs jobb élet, mint Magyar-Országban.”⁷⁸

Tudjuk, hogy minden bizonnyal Berzsenyi által is forgatott tankönyvről van szó, de ahogy a szerző jelezte, *gyermekeknek* írta, vagyis feltételezhetően a niklai költőnek a vers megírásához több ismeretre volt szüksége, mint Losontzi tankönyve kínált. Ez nem is vitás, viszont megtalálhatta benne a Timon és Pray munkáira való utalást, valamint az *Extra Hungariam* szállóigét, és nem utolsósorban az ország és vidékei, valamint a vármegyék egyszerű leírását.

6. kép Magyarország térképe Losontzinál (sok kiadásban, itt az 1942-es 49. lapján)

⁷⁵ Bíró líraian jellemzi e mondat üzenetét: „Mitha Losontzi azt akarta volna ezzel kifejezni: »Amit a következőkben olvastok, gyerekek, az a haza emlékét édessé teszi.« És amint könyvét végiglapozzuk, valóban ezt érezzük.” BÍRÓ: 1960. 101.

⁷⁶ Uő., ua.

⁷⁷ LOSONTZI: 1773. 68.

⁷⁸ Uő., uo. 32.

A Berzsenyi által iskolai tanulmányai alatt ismert és használt WINDISCH Károly Gottlieb (1725–1793)⁷⁹ tankönyvére térünk át. Tudjuk, hogy a német nyelvű és ezen a nyelven író pozsonyi tudós és polgármester (a magyar nyelvvel csak tizenegy éves korától ismerkedett, de tudott szlovákul olaszul, latinul és angolul is) evangélikus volt, és soproni líceum a pozsonyi iskola szellemiségéből és (tan)könyveiből táplálkozott.

7. kép Karl Gottlieb von Windisch portréja (rézmetszet)

Windisch a XVIII. századi német polihisztorizmus igazi típusának, a tudatos hazai német irodalmi törekvések megindítójának tartják.⁸⁰ Windisch tudományos műveiről még szólnunk, nézzük először azonban a *gyermeknek (für Kinder – tanulóifjúságnak)* szánt művét: *Geographische und Gesichte des Königreichs Ungarn* (Pressburg [Pozsony] 1780) című könyvét. Annál is inkább, mivel a Berzsenyi-vers vizsgálatok Merényi Oszkár kritikai kiadásában az egyes képekhez (sorokhoz: a bevezető kép: 1–6.; mezők: 10–13.; a hegyek gazdagsága: 1–15.) Windisch tankönyvének megfelelő részeivel köti össze.⁸¹ Látható, hogy a tankönyv első lapjainak általános leírásaival, amelyeket szinte minden geográfiai–históriai kézikönyv felsorol, s már a 16. század óta a *fertilis Hungariae*-toposz részei.

⁷⁹ Életéről l. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, digitális kiadás, a megfelelő címszónál. KÖLESY Vincze Károly–MELCZER Jakab: *Nemzeti Plutarkus vagy A' Magyarország' s vele egyesült Tartományok' Nevezetes Férjfiainak Életleírásaik [...]*, Harmadik kötet, Pesten, 1816. 133–143.

⁸⁰ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (A legrégebbi időktől 1848-ig)*, Budavári Tudományos társaság, Bp., 1926. 356. Hírlapírói tevékenységéről: 388–389.

⁸¹ L. BDKM–MERÉNYI: 1979. 364–365. Windischnél az idézett részek: WINDISCH, 1780. 4.; 35–36.; 4–5.; 5.

Der Zimmelsstich, unter welchen Ungarn liegt, ist einer der gemäßigsten, und fruchtbarsten. Der Boden trägt allerhand Arten des schönsten Getraides im Ueberflusse, den besten Taback, Hanf, Flachs, Safran, alle Gattungen von Feld- und Hülsenfrüchten, Kohl- und Wurzelgewächsen. Alles Obst wächst in Menge, und von besonderer Güte. Von Pfäusen und Zwetschenbäumen trifft man ganze Wälder an, von deren Früchten ein Geist gebrannt wird, den man Eßwodka nennet, und als ein magenstärkendes Getränk gebrauchet. Es werden auch ganze Aecker mit köstlichen Zucker- und Wassermelonen angebauet, von welchen letztern man oft solche findet, die dreißig und mehr Pfunde wiegen. Die Weyden sind vortreff-

8. kép Windisch tankönyvének részlete (4. oldal) a vers felütéséhez

Elgondolkodtató, miért csodálkozik rá Merényi, hogy Windischnél nem szerepel sem Árpád, sem pedig Bacchus.⁸² Kétség kívül ismerte Berzsenyi e tankönyvet, mégis talán azért, mert sokkal alaposabban tájékozódott e kompendium leírásánál. Windisch más, későbbi könyvei is. Az 1816-ban megjelent *Nemzeti Plutarkus* 3. kötetében így jellemzi a pozsonyi polihisztort: „Vindisch [sic!] legkedvesebb tudománya a’ História volt, még pedig különösen, és jelesen Hazája’ Históriaja, mellynek megvilágosítására ő bizony sokat tett. Ő a’ Magyar Királyok életét leírta (Gesichte de Könige) írt magyar geographiát is (Geographie von Ungarn) és Politico-Geographico-Historica leírását magyar Országának (Politische Geographische historische Beschreibung des Königreichs Ungarn) a’melly igen derék munka.”⁸³

Amennyiben Berzsenyi Windisch könyveiből tájékozódott, a magyar királyokat tárgyaló művében (*Kurzgefasste Gesichte der Ungern*; Pressburg, 1784) mindjárt az elején olvashatott Árpádról, tehát e német nyelvű összefoglalóval is bővíthette ismereteit.

Annál is inkább, mivel a vezért bemutató rész végén régi források olvashatóak, többek között Anonymus (*Anonymus Belae R. Notarius*), akinek nyilvánvalóan Berzsenyi ismerte 18. századi kiadásait (pl. Cassoviae, 1772). Itt, a 14. fejezetben (*De Arpad duce*) olvasunk pl. Árpádról, aki Hung várában időzve ott gazdag földre talál: „et dum ibi per plures dies habitassent, dux et sui videntes fertilitatem terrae, et abundantiam omnium bestiarum, et copiam piscium de fluminibus Tibiscae et Budrug, terram, ultra quam dici potest, dux Arpad et sui dilexerunt.”⁸⁴ A vidék gazdagsága (*fertilitas*) és a bőség (*abundantia*); ez hangsúlyozza a Berzsenyi-vers is.

⁸² „Látjuk, hogy Windischnél szó sincs az Árpádra való hivatkozásról, hiányzik a hazafias vonás, a vers éltető eleme. [...] Érdekes, hogy a szőlőhegyek leírása, Bacchus dicsérete hiányzik Windisch szövegéből.” BDKM–MERÉNYI: 1979. 364.

⁸³ Nemzeti Plutarkus, 1816. 3. 139.

⁸⁴ ANONYMUS. 1772. 11. Magyarul: „Mialatt több napon át ott időztek, a vezér és övéi látták a föld termékenységét, mindenféle vad bőségét, meg azt, hogy milyen gazdag halban a Tisza és a Bodrog

Windisch felsorolása azonban itt nem ér véget, említi még az Árpád-történetre vonatkozóan (mások mellett) a koraközépkori Hepidanust és Luitprandus Cremonensist, vagy a bizánci görög történetírót, Cedrenuszt (Geórgiosz Kedrénosz). A versnél még visszatérünk Ceres említésére, aki Bacchusszal a fertilitas-toposz állandó kelléke.

A *Nemzeti Plutarkus* Windisch-életrajzának általunk is idézett részlete a pozsonyi tudós más műveit is idézi. Amennyiben Berzsényi kézbe vette vagy csak belelapozott az ugyancsak Pozsonyban (1772) megjelent *Politisch-geografisch und Historische Beschreibung Königreich Ungarn* című művébe, már a gazdag ikonográfiájú díszcímlap rézkarca nőalakja (aki eg kőoszlopra vésett magyar címer előtt áll, mellette magyaros ruhába öltözött férfival) is a *fertilitas* jegyében dús szőlőfürtöt tart a kezében. Még a könyv legelején pedig e gazdagságra és a vidék szépségére is utaló ismert latin nyelvű szólás, az *Extra Hungariam...* olvasható, mégpedig a reneszánsz forrás, Caelius Rhodiginus nevének említésével. Berzsényi, ha máshonnan nem, innen ismerhette Rhodiginus nevét s a szállóigét, s ez a mű is részletes leírást ad Magyarország geográfiai és politikai viszonyait illetően is.

Man wird nicht leicht ein fruchtbareres und mit allen Bequemlichkeiten des Lebens, so wohl versehenes Land finden, als dieses ädle Königreich. Es liegt unter einem der gemäßigtesten Himmelsstriche, und obgleich, die an den Gebirgen, gegen Mitternacht liegenden Gegenden, nicht sogar fruchtbar sind, so wird doch solches durch das ebene Land, und die gegen Mittag liegenden Landstriche, reichlich ersetzt. Kurz zu sagen: Ungarn bringt alles, was zur Nothdurft und Bequemlichkeit des menschlichen Lebens erfordert wird, im Ueberflusse hervor; so, daß nach dem Berichte des Caelius Rhodiginus, die Pannonier, schon in sehr alten Zeiten zu sagen pflegten: Extra Pannoniam non est vita, & si est, non est ita. Und ein anderer Schriftsteller nennet dieses Reich, Terram benedictissimam.

9. kép Windisch művének részlete a szállóigével (4. oldal)

Ugyancsak 1780-ban Pozsonyban jelent meg Windisch két kötetes geográfiája: *Geographie des Königreichs Ungarn*. Ennek első kötete 7. §-ban a magyar geográfiai és történelmi irodalom bő tárházát sorolja fel. Oláh Miklós Hungariájával kezd, de szerepelnek ott más német nyelvű művek, s Bél Mátyás művének kiadásait is említi, valamint Tomka-Szászki *Introductiō*-ját is.⁸⁵

foljam: s ezért a földet kimondhatatlanul megszerették. ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*, ford. PAIS Dezső, Magyar Helikon, Bp., 1977. 92.

⁸⁵ WINDISCH, 1780. 1. 12–15. Bél említése: UÓ., uo. 14.

Olahi (Nicolai) Hungaria, five de Origini-
bus gentis, Regionis situ, divisione, habitu, at-
que opportunitatibus, liber singularis, ward zuetst
in des berühmten Mathias Wel Apparatu ad Histor.
Hungar. zu Preßburg 1735 gedruckt, hernach aber
aus einer Handschrift des Olahus, durch den kaiserli-
chen Hofrath, und ersten Aufseher der kaiserli-
chen Bibliothek zu Wien, Herrn von Kollar, 1763
in 8. herausgegeben.

10. kép *Első tételként Oláh művét említi a források között (12.)*

Feltételezhetően, ha az iskolában megismert Windischnek e művét Berzsényi kézbe vette, a mű leírásai mellett bő forrásanyagot találhatott, hiszen a 16–18. századig szerepelnek ott művek. Például a már említett Oláh Miklós, vagy Wolfgang Lazius (*Der Königreichs Hungarn*, Wien, 1556), Timon Sámuel (*Imago novae Hungariae*, Kassa, 1734), Szerdahely Gábor (*Celebrium Hungariae Urbium et Oppidorum Chronographia*, Kassa, 1732; Nagyszombat, 1770). Bél említett művei: *Hungariae antiquae et novae Prodomus*, Nürnberg, 1723; *Notitia Hungariae novae Historico-Geographica*, Bécs, 1738–1742; *Compendium Hungariae Geographicum*, Pozsony, 1777. Más művek: pl. Johannis Severini, *pannonia Veterum, monumentis illustrata*, Leipzig, 1770; Tomka-Szászki János, *Introductio in Orbis hodierni Geographiam*, Pozsony, 1748, és számos, a 17–18. században megjelent német nyelvű munka. Mindezek a hazai tudományban latinul megjelent, forrásokra is támaszkodó művek szélesíthették Berzsényi látásmódját, amit a vers igazol is.

Berzsényi Dániel: *Magyar Ország* című verse

„A költő kezdetben nagyra becsülte ezt a verset és a Kazinczyhoz küldött versgyűjteményben a második helyre tette, mindjárt az Ajánlás után” – írja Merényi.⁸⁶ Tudjuk azonban, hogy Kazinczy Berzsényi verseit olvasván az 1808. december 23-án kelt levelében tíz verset is kihagyásra ítélte (első helyen említve a kéziratot korpusz elején lévő *Magyar Ország* címűt). Így ír: „Ezeket fel nem vettem gyűjteményedbe, mert ártának az Egésznek. [...] Én jónak tartanám e 10 darabot egészen elégetni.”⁸⁷ Az 1810. május 6-án kelt levelében ismét előveszi a kihagyandó verseket, de itt e költeményt már meg sem említi.⁸⁸ Merényi szerint „Nyilván nem egyezett felfogásával az a „titusi” kép, amelyet a költő kora Magyarországról festett idilli-iffúi lelkesedésében”.⁸⁹ Láttuk már a vers topikus előzményeit és hagyományát, így a széphalmi mester akkori túlzó kozmopolitizmusába nehezen, illetve egyáltalán nem fért bele e vers, ahogy a két jeles királyt (Nagy Lajost és Hunyadi Mátyást), Festeticset, Széchényit, vagy éppen a 18. századot megverselő költemény, de még a *religiosusnak* bélyegzett *Fohászkodás* sem.

⁸⁶ BDKM–MERÉNYI: 1979. 364. L. még Merényi kiadását: BERZSENYI Dániel *verseinek kiadatlan összövegei. Az 1808. évi összöveg*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1938.

⁸⁷ BDLEV–FÓRIZS: 2014. 28–29.

⁸⁸ L. UŐ., uo. 128–129.

⁸⁹ BDKM–MERÉNYI: 1979. 364.

**Berzsenyi Dániel *Magyar Ország* című költeményének
jelentésrétegei: szöveg- és képvilágok**

Miután igyekeztünk tágabb költészettörténeti összefüggésbe elhelyezni a verset, s felülemelkedni azon, hogy csak saját korát lássuk a költeményben, hiszen a *fertilitas-toposz* 16–18. századi megnyilvánulásai nagyobb keretet adnak neki, vizsgáljuk meg sorainak jelentését s jelentésrétegeit, nem mellőzve azok képi háttereit sem.

A vers felütése, a költemény 1–2. sora az *itt* közelre mutató névmással kezdődik, amelyet még kétszer megismétel. Az *itt* az ország gazdag mezejére mutat (3. sor). A haza táját pedig a két sor jellemzi: a Duna és Árpád földje, amelyet a 2. sor végén nevez meg „*oh Hazám*”-ként. A haza kiemelése a Bornemisza Péter-i *Áldott Magyarországra* utal, de nem a balassias „*Ó, én édes hazám, te jó Magyarország*” (a Nagyciklus 66. verse: *Valedicit patriae, amicis iisque omnibus quae habuit carissima*) aposztrofálásával, hanem a poétai hely meghatározásával. Az „*oh Hazám!*” felkiáltás, fohász a toposzra vonatkozik: ott van ez a haza, *hol szőke vizét a’ Duna rengeti / Árpád’ gazdag arany hantjai* találhatóak. Vagyis az ország főfolyója a Duna, amely a *szőke* jelzőt kapja. Tudjuk, Berzsenyi jól ismerte a 17. századi Gyöngyösi István költészetét⁹⁰, s ott, az 1695-ben Lőcsén megjelent *Palinodia* című mű első sorában olvashatta a *szőke Duna* kifejezést: „*A’ mint Szőke Vize le foly a Dunának...*”⁹¹ A *szőke* jelző a világosabb színt („*Mondjuk hajról és szőről, melynek színe fehéres, s némileg a kenderszálakhoz hasonló [...]* a *szőke* jelent fehéres arczbőrűt is), a fehéres szürkét jelenti, ahogy erre a Czuczor–Fogarasi-szótár is utal, éppen a Duna folyó színét is hozva: „*mondjuk némely hasonló színű testekről. A Duna szőke vize. Szőke keszöcze.*”⁹² „*Szőke vizét a’ Duna rengeti*”, vagyis a víz reng, a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint: „*ingataggá tétetve reszkető mozgásokat tesz*”. A megszemélyesített Duna *rengeti vizét*, vagyis rázkódik a víz, rázkódtatja, remegteti vizét.⁹³ Azaz: hullámszik. A Duna folyó (folyam) a *fertilitas-toposz* része, mintegy jelképe a vizekben gazdag Magyarországnak. Tudjuk, hogy már a 16. századtól jelen van e toposz, amelyet például Georgius Wernhernek az 1551-ben Bécsben, latinul és németül is többször kiadott műve (*De admirandis Hungariae aquis hypomnematibus; Magyarország csodálatos vizeiről*) is képvisel, amely források, csermelyek, patakok, folyók növekvő sorrendjében tart szemlét az ország vizei fölött.⁹⁴ E leírás középpontjába nem a Duna, hanem a hévizek és a Tisza *fertilitasa* kerül, amelyet az itáliai Pó folyóval vet

⁹⁰ L. pl. Kőrösi Imre tanulmányát, amelyben Berzsenyi a *Kesergés* c. költeményére tett Gyöngyösi-hatást vizsgálja: KÖRÖSI Imre: *Berzsenyi Dániel Kesergés című versének keletkezéstörténetéhez* (*Gyöngyösi hatás a Berzsenyi i költészetére*) = ItK, 1994/2.215–227.

⁹¹ L. GYÖNGYÖSI István: *Összes költeményei, II.*, s. a. r. BADICS Ferenc, MTA, Bp., 1921. 215. (RMKT, XVII. századi magyar költők művei)

⁹² CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*, 5., MTA, Pest, 1870. 1441–1442.; itt: 1442.

⁹³ Uő., uo. 503–504. Az erős szél is *rengeti* a fákat, vagyis remegteti. A szótár a *renget* példáját Berzsenyi-idézettel világítja meg: „*Mennyi andalgó öröm és reménység / Rengetett, édes csatatás, öledben.*” A *Barátimhoz* c. vers 14–15. sora.

⁹⁴ L. erről: IMRE: 1995. 228.

össze, és Magyarországon a folyók királyának („*merito fluviorum Rege min Hungaria dicere possis*”) tartja.⁹⁵

Porro de copia quid dicam? Habet quidē Hun-
 garia multos annēs piscosissimos, inter quos etiā
 eos numero, qui ex vicinis terris immittūtur. Sed
 neq; inter hos, neq; inter alios, quorū fontes apud
 Hungaros sunt, vllus prouentu piscium superat
 Tibiscum, vt eum, quod de Pado Italīe dixit Po-
 eta, meritō fluuiorum Regem in Hungaria dicere
 possis. Etī verō idem contingit fluuijs, quod
 terrā, nempe quōd vt hāc fruges, sic & illi pisces,

Copia
 piscium
 in
 Tibisco.

11. kép Részlet a Tisza bőségéről (copia, fertilitas) Wernher művének leírásában (15.):
Copia piscium in Tibisco

A 17. században például Paczoth Ferenc *Oratio in laudem Hungariae patriae* (1617)⁹⁶ című művében a folyamok királya már a Duna (*Nam et Danubius fluuiorum rex*), amely – a vers második sorát is már idevéve („Árpád’ gazdag arany hantjain...”) – a Berzsenyi által is jól ismert magyar krónikairódalomban gyökerezett. Az Árpád’ gazdag arany hantja Árpád földjét, vagyis Hungariát jelenti, az aranyra való utalás (hiszen két jelző is van: gazdag és arany hant, vagyis aranyat érő, termékeny) szintén a *fertilitas-toposz* része. Nem beszélve arról, hogy Paczothál is megjelenik az, hogy maguk a folyók is aranyrögöket görgetnek, „de ezt nem keresik azok, akik egész arany-, ezüst- és rézhegyeket birtokolnak (*qui montes totos auri, argenti, cupri et omnis generis metalli feracissimos possident*).”⁹⁷

Pannonia/Hungaria termékenységeinek képe tehát a krónikairódalom része. Anonymusnál a XIV. *caput* ír Árpád vezérről (*De Arpad duce*), aki Salánnal (Zalán) hadakozva megszerzi a Tisza és Bodrog közé eső földet, aztán Hung várában időzik. Így ír a krónikairó: „*et dum ibi per plures dies habitassent, dux et sui videntes fertilitatem terrae, et abundantiam omnium bestiarum, et copiam piscium de fluminibus Thibiscae et Budrug, terram, ultra quam dici potest, dux Arpad et sui dilexerunt.*”⁹⁸

A vers első sorában lévő víz és a másodikban lévő föld a honfoglalási Fehér ló mondáját idézi fel, amely körvonalazódik Anonymusnál is az Árpád-fejezetben, s itt kap jelentőséget a Duna is: „*dicens: [...] »et infuper peto ab ipso duce vestro,*

⁹⁵ L. Uő., uo.: „Az értekező stílust azonban legyőzi a t é m a elragadtatott retorikus laudatója: a vizek gazdagsága mellett a fertilitas Hungariae szárnyaló leírása bontakozik ki, különösen a Tisza (*Rex fluviorum Hungariae*) ábrázolásánál figyelhetjük meg ezt. Itt egy egész országrész gazdagságának leírása bomlik ki, de azzal a fájdalmas lezárással: most ennek nagy részét letarolta a barbár török.”

⁹⁶ Ismerteti: RESTÁS: 2018. 499.

⁹⁷ Uő., ua.

⁹⁸ A Berzsenyi korában megjelent 17772-es kassai kiadás alapján idéztük: ANONYMI: *Belae regis notarii, Historia Hungarica [...]*, Cassoviae, 1772. 35–36. Magyarul: „Mialatt több napon át ott időztek, a vezér és övéi látták a föld termékenységet, mindenféle vad bőségét, meg azt, hogy milyen gazdag halban a Tisza és a Bodrog folyam: s ezért a földet kimondhatatlanul megszerették.” ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*, ford. PAIS Dezső, Magyar Helikon, Bp., 1977. 92.

ut mittat mihi gratia ipsius duas lagungulas plenas aqua Danubii et unam farcinam de herbis fabulorum Olpar, ut possim probare, si sint dulciores fabulorum Olpar herbis scythicorum, Dentumoger, et aquae Danubii si sint meliores aquis Thanaidis?»⁹⁹

A Kézai Simon krónikája (*Gesta Hungarorum*, 1284) bővítéseként ismert Óbudai és Képes krónika (1347; 1358; *Marci de Kalt Chronica de gestis Hungarorum*) tartalmazza a legteljesebben a Fehér ló mondáját, ahol ezt olvassuk: „A lakosoktól azután hallották, milyen termékeny a föld, hogy a Duna igen jó folyó, és ama részekenél jobb föld nincsen a világon: közösen tanácsot tartottak tehát, és elküldték hírmondóul Kund fia Kusidot, hogy menjen, szemlélje meg az egész földet és ismerkedjék meg a föld lakosaival. Amikor tehát Kusid bejött Magyarországnak közepébe és leszállt a Duna menti részekre, látta, hogy a táj kellemes, a föld jó és termékeny, jó a folyóvíz, sok a legelő – tetszett neki. Elment tehát a tartomány fejedelméhez, Szvatopluk nevezetűhöz, aki Attila után uralkodott, köszöntötte őt népe nevében, és elmondta, mi okból jött. Ennek hallatára örvendezett Szvatopluk nagy örvendezéssel, azt hitte ugyanis, parasztok jöttek, hogy megműveljék az ő földjét; ezért a követet kegyelmesen bocsátotta el. Kusid pedig a Duna vizéből megtöltötte kulacsát, perje főből tömlőjét is megrakta, és a fekete földből is rögöket vivén, megtért övéihez. Elmondotta mind, amit hallott és látott, megmutatta a kulacs vizet, a földet és a füvet: mindez nagyon tetszett nekik. Meg is ízezték, meg is győződtek róla, hogy jó a föld, édes a víz, olyan a rét meg a fű is, amiképpen a hírhozó elmondotta. Árpád pedig népe között megtöltötte a Duna vizéből szarukürtjét, és mind a magyarok előtt ama kürtre a mindenható Isten kegyelmét kérte:

12. kép: Árpád birtokba veszi a magyar földet (*Képek Magyarország történetéből*, 1873)

⁹⁹ ANONYMUS: 1772. 37. Magyarul: „»Azonfelül azt kérem a vezéretektől, hogy küldjön nekem a maga jóvoltából két korsót tele Duna vizével és egy nyalábot Alpár homokjának a fűvéből, hogy megtapasztalhassam, vajon édesebb-e Alpár homokjának a fűve a szcítiai tájaknak, azaz Dentü-mogyernak a fűvénél, és a Duna vize vajon jobb-e a Don vizénél.«”. ANONYMUS–PAIS: 1977. 93.

*adja nekik az Úr ezt a földet mindörökre.*¹⁰⁰ (Ezután [is] olvashatók még a monda elemei.)

Az itt körülírása után (vizével és földjével meghatározott Magyarország) a 3–4. sorral folytatódik:

*Céresnek koszorús homloka illatoz
'S a bővség ragyogó kürtje mosolyg réád.*

A víz és a föld termékenysége (*fertilitas*) eredményezi a termények gazdagságát. Ezek közül is első (toposzszerűen) a gabona (majd a bor). Az előbbi a verssorban metonimikus értelemben Ceres istennő jelzi. Vergilius *Georgicája* 2. könyve 136–176. sorában, ahol Itália dicsérete hangzik el, jelzi a bőséget e két jellemzőjével (143–144.): „*sed gravidae fruges et Bacchi Massicus umor / impleuere; tenent oleae armentaque laeta.*”¹⁰¹ Ovidius pedig a *Fasti* (Római naptár) 4. énekében ír Ceres ünnepéről (*Cerealia*; április 12.), amikor is a jobb ételt megteremtő istennőre emlékeztek a rómaiak.¹⁰² Alakjáról bőven értekeztek a mitológiai kézikönyvek is, így a Kis János által fordított Damm-féle is.¹⁰³ A X. fejezetben (Ceres, görögül *Demeter*) meséli el történetét.¹⁰⁴ Leírja (§. 67.), hogy *Ceres a' földművelésnek és a törvény-szerzésnek Istenaszszonya vólt.*” Ábrázolása pedig a következő: „*Ugy festetik mint egy legjobb idejébéli Aszszony, a fején búza-kalász-koszorú vagyon, a' kezében pedig többnyire égő fáklya vagy néha egynéhány kalász, vagy mák-fej. Sokszor szárnyas sárkányoktól húzatott kotsiban ül, 's a' kezében sarló vagyon. Utóbb igen tellyes mejjeket-is szoktak néki festeni.*”¹⁰⁵ A 68. § szicíliai kultuszáról s lánya, Prespina elrablásáról szól. Ír azonban az istennő kulturális szerepéről is: „*Ez által az emberek hozzá szoktak a társaságbéli élethez, és mint hogy ez törvények nélkül fel nem álhat, bé vették Cerestől a törvényeket is.*”¹⁰⁶ (A 69–71. §-ban pedig kultuszáról ír, többek között az eleusiszi misztériumokról.¹⁰⁷)

Berzsenyi verssorának képi megjelenítése részint egyezik a mitológiai leírással, hiszen a „*Céresnek koszorús homloka illatoz*” sor (3.) utal arra, hogy búzakalászból font koszorút visel, amely illatot áraszt.

A 4. sor értelmezéséhez („*'S a bővség ragyogó kürtje mosolyg réád*” azonban már más képzőművészeti analógiákat kell keresnünk, ugyanis a *bővség ragyogó kürtje* nem más, mint a bőségszaru, *cornucopia* (*cornu copiae*). Erről is Ovidius *Fastija* beszél, az 5. könyv 111–128. sorában. Idézzük fel e rész 119–128. sorát!

¹⁰⁰ KÁLTI Márk: *Képes krónika*, ford. GERÉB László, Magyar Helikon, Bp., 1964. 26. L. még: ERDÉLYI László: *Krónikáink magyarul*. Anonymus, Kázai, Óbudai és Képes Krónika, Szeged, 1943. 127.

¹⁰¹ Magyarul: „csak buja búza virul, csak a bacchusi massicus önti / tűznedűjét, és mindenhol víg nyájak, olajfák.” VERGILIUS–LAKATOS: 1984. 59.

¹⁰² L. Ovidius, *Fasti*, 4. 401–416. Utána még Proserpina elrablása olvasható.

¹⁰³ KIS János, ford.: *Görög és római mythologia vagyis a régi görögök és rómaiak költött isteneinek és félisteneinek mesés történetei*, Pozsony, 1805.

¹⁰⁴ Uő., uo. 40–44.

¹⁰⁵ Uő., uo. 40.

¹⁰⁶ Uő., uo. 41.

¹⁰⁷ Uő., uo. 42–44.

*cornibus aeriis atque in sua terga recurvis,
ubere, quod nutrix posset habere Iovis.
lac dabat illa deo; sed fregit in arbore cornu,
truncaque dimidia parte decoris erat.
sustulit hoc nymphe cinxitque recentibus herbis,
et plenum pomis ad Iovis ora tulit.
ille ubi res caeli tenuit solioque paterno
sedet, et invicto nil Iove maius erat,
sidera nutricem, nutricis fertile cornu
fecit, quod dominae nunc quoque nomen habet.¹⁰⁸*

A bőségszaru tehát a gyümölcs bőségét (*abundantia*) is mutatja s a *fertilitas* szimbóluma. Ceres így általában a termények (gabona, gabonafélék) s a gyümölcsstermés bőségének hordozója, ahogy ez képzőművészeti alkotásokon is megjelenik. Ceres a *cornucopiával* már *Abundantia*, a gazdagság istennője, ahogy a rubensi festménynek is már ő szerepel a címében.

Berzsenyi e *szarvat* kürtként aposztrofálja, merthogy ahhoz hasonló. A kürt metonímiája a kürt alakú szarvnak. Mosolyog a hazára, mivel a *fertilitas* jellemzi. A *ragyogó* jelző itt a *fényes*, ahogy a fémkürtök is fénylenek.

13. kép Ceres istennő ábrázolása kalászkodókkal és a bőségszaruval

¹⁰⁸ Magyarul: „Háta fölé hajló két szarva magasba szökellett. / Tőgye is akkora, hogy mennyei dajka lehet. / Istent szoptat azért. De letört szarva a fák közt, / és a fején, csonkán, csak fele dísz maradt. / Asszony felveszi azt és friss fűvel koszorúzva, / nyújtja, gyümölccsel együtt Iuppiter ajkaihoz. / S ez – hogy az ég ura lett és fenn ült atyja királyi / székén, s nem volt már senki se nála nagyobb, / csillagnak felvitte a dajkát és csodaszarvát, / s most úrnője nevét hordja a mennyben ez is.” OVIDIUS: Római naptár/Fasti, ford. GAÁL László, Helikon, Bp., 1986. 99.

Ismerjük, hogy a 17. századi Magyarország-leírásokban, jelesen pl. M. Johann Fechner *De Europa, et nobilioribus ejus partibus* (1640) című beszédében a magyar föld termékenységét említve megjegyzi, hogy a gabona sehol másutt nem nő ilyen dicséretes bőségben: „*Agri ea est fertilitas, ut frumentum nullibi crescat laudatius et copiosius.*”¹⁰⁹

Az 5–6. sor biblikus, a mózesi könyvben (IV.) olvasható Kánaán-leírás hangulatát idézi a *termékeny mezők mennyei harmatjával*. A *mennyei harmat* az eső, amely itt jelzőjével a Bibliában a Hermón hegy felől fújó szél kellemes záport hozott, amelyet *Hermón harmatjának* nevez a 133. zsoltár (3.): „*Mint a Hermon harmatja, a mely leszáll Sion hegyeire. Csak oda küld áldást az Úr és életet örökké!*”¹¹⁰ A bőséges és kedvező esőzés teszi termékennyé a mezőket (5–6.): „*Termékeny mezeid mennyei harmatok / Mossák*”. A kedvező, ideális, szinte kánaáni éghajlat bő (gabona)termést hoz, így a csűrök, pajták, megtelnek, a bőség (*ubertas, fertilitas*) eredményeként ezt egész Európa irigyli (6.): „*s tsűreidért Europa irigyled*”. Waldapfel e mondatot hozza párhuzamba az *Extra Hungariam non est vita...* szállóigével, s a gazdagodást hozó példátlan háborús konjunktúrával magyarázza Berzsenyinek, az ezerholdas gazdának a meglegedését. Láttuk, hogy Berzsenyi mélyebb irodalomértéséből adódóan a *fertilitas Hungariae*-toposz 18. század végi (1799) megszólaltatója, ugyanis az ország gazdagságának leírása nem áll meg a gabonánál, hanem három istenség (Ceres, Bacchus, Pán) köré rendeződve mutatja Pannónia, illetve Hungária bőségét. Természetesen nem zárható ki kora eseményinek versbeli reflexiója sem a költemény háttéréként, mégis a haza magasztalásának e régi toposza áll a mű háttérében a „*Romlásnak indult hajdan erős magyar!*” (a *Kesergés* [Berzsenyi első ódája] és újabb változata, *A magyarokhoz [I.]*) nemzetostorozó megállapításának ellenpólusaként. A vers, a politikum és Berzsenyi léthelyzetének tudatában is, túlmutat a reflexivitáson, és a horatiusi *vates* magatartása emeli egyetemesebb irodalmi szintre a költeményt.

A 7–9. sorban, ahogy jeleztük, Bacchusszal, vagyis az országnak szólókben, borban való gazdagságát írja le:

*Itt Edent mutato sorhegyek oldalin
Bachus tölt poharat, 's néked az isteni
Nectár legnemesebb vedreiből merit...*

Nyilvánvalóvá válik, hogy a szőlőföld, a Vas vármegyei táj szépségéből merít, vagy még későbbi verseinek, a Balatonnak és Keszthelynek vidékét is megidézi, vagyis Pannónia hegyeinek sorát, láncát, amelyek Édent mutatnak, azaz a gyönyör és öröm helyét és vidékét: *regio amoena*. A szőlőföldnél maradván ismert, hogy Kemenesalja ékköve a festői szépségű Ság, amely a tanúhegyek (szigethegyek) láncolatába illeszkedik. Ezek jó része pedig a Balaton-felvidék, a Tapolcai-medence.¹¹¹ Berzsenyi a Ságtól e vidékre tekintve jelzi e hegyeket „*Édent mutató sorhegyek*”-ként, ahogy írtuk, kies tájakként.

¹⁰⁹ FECHNER, M., Johannes: *De Europa, et nobilioribus ejus partibus [...]*, Vratislavae, 1640., számozatlan [18.]. L. erről részletesen: RESTÁS, 2018. 505–507., itt: 506.

¹¹⁰ SZENT BIBLIA: ford. KÁROLI Gáspár, 1982. 568.

¹¹¹ Tanúhegyek pl. Badacsony, Somló, Tóti-hegy, Gulács, Csobánc (Tapolcai-medence keleti része), Szent György-hegy, Haláp (Tapolcai-medence északi része).

A „sorhegyek oldalán / Bacchus tölt poharat” kifejezés a Ság és az említett tanúhegyek, a Balaton-felvidék kiváló szőlőtermesztésére és bortermelésére vonatkozik. A Ság hegyet megidéző Berzsényi tudott/tudhatott arról, hogy a hegy déli oldalán lévő *Tündérvölgy*ben készült borok zamatos lágy ízűek, míg az északi oldalra a savasabb, keményebb karakterek voltak jellemzőek. Tudhatta azt a történetet is, hogy a 18. században Bécsben értékesített Ság hegyi bort a *nászéjszakák boraként* nevezték, amelynek elfogyasztása után fiú utódban reménykedhettek. A hagyomány szerint a Habsburg udvarban is elterjedt a hiedelem, miszerint csak a *nászéjszakák bora* elfogyasztása biztosíthatja a pár számára a fiú utódot, vagyis a trónörököszt. A ságiak úgy tartják, hogy, amikor egyszer nagy jégverés volt Ságban, és elmaradt a termés, a Somlóról vitték a bort. A rákövetkező évben a fiúáldás elmaradt, és megszületett Mária Terézia.

E vidéken egyenesen Bacchus isten, a bor feltalálója tölt a poharakba. Kis János (illetve: Damm) *Görög és Római Mythológiája* bőségesen ír Bacchusról (Dionysosról).¹¹² A 84. §-ból megtudjuk, hogy „Bacchust a bornak Istenét úgy festette a régiség, mint egy olyan ifjú embert, kiben az ifúságnak és szépségnek minden kellemetességei együtt találhatók. A homlokán, melyet szőlő-veszszőből vagy borostyánból font koszorú ékesít, többnyire két tompa szarvak állanak ki. A vállairól valamely vad állatnak tarka bőre függ-le, 's a' kezében egy áltzát tart, melly hasonlóképpen borostyánnal vagy szőlő-veszszővel van körül fonva. Sokszor kotsin ülve festetik, melly kotsit pardutzok és leopardok húznak; né-mellykor pedig ezen nevezett vad állatok közül valamelyiken ül.”¹¹³ Az istenség megjelenítése a régi költészetben ismert *translatio* (a görög-római istenek Pannóniába való átköltözése), vagyis, nemcsak a görög és római tájak lakója, hanem Magyarorszáé is. Bacchus *megtölti a poharat*, azaz bő és jó szőlőtermést ad, amelyből kiváló bor készül. Erre vonatkozik a folytatás is (8–9. sor): „'s néked az isteni / Nectár legnemesebb vedreiből merít”. A *néked* a hazára vonatkozik. Tudjuk, a nektár az istenek itala, fenséges nedű, tehát a hazai, Ság hegyi bor az istenek italának is beillik, sőt, a bor legnemesebb (a nemes borok közt is a legjobb) fajtáival áldotta meg a természet e vidéket, e hazát.¹¹⁴ A *vedrekben* lévő s a *vedrekkel* mérhető borok a legnemesebbek, ebben részesül a haza.

Összegzésként

A költemény áttekintése alapján kirajzolódik szerkezete. A *fertilitas Hungariae*--toposz az 1–19. sor, amelyben Merényi szerint Windishc-nek a gyermekeknek szánt *Geographie und Gesichte des Königreichs Ungarn* (Pressburg, 1780) című műve szolgáltatott alapot. A *fertilitas*-toposz elemeit, sorrendjét vizsgálva úgy véljük, mintája akár (ha nem az) Oláh Miklós *Hungariája* is lehetett, ugyanis a *Tizennyolcadik fejezetet* olvasva szinte e szerint halad, de bármi is fellelhető volt e témában olvasmányai között (Windisché mellett), a Berzsényi által kiemelt bőségelemekkel számolhatunk. Ismerjük (és felidéztük) a toposz eredetét,

¹¹² A mű XIV. fejezete ír az istenről: *Bacchus, Görögül Dionysos*, L. KIS, 1805. 51–57.

¹¹³ UÓ., uo., 51–52.

¹¹⁴ Ismert e vidékkel kapcsolatban, hogy a *sági bort* (Sagweiner) rendkívül pozitív élettani hatásai miatt a 18–19. században szerte Európában árulták a patikák. Vesetisztítóként, gyomorjavítóként és étvágyfokozóként ajánlották.

funkcionális szerepét, amelynek 18. század végi megújulását láthatjuk. A hazafias gondolatok 16–17. századi, a török elleni honvédő, a haza pusztulását látó időkben megfogalmazott, a haza régi állapotával (az Árpádok és a Hunyadiak) való összevetése hozta magával a *Querela Hungariae*-toposzt, amely a 18. század végéről már eltűnik, fenyegetése, a romlás (*ruina Hungariae*) azonban fennáll, amelynek már nem eshet áldozatul az ország. Paradigmaváltása s megújulása ez a fertilitas-toposznak. Úgy tűnik, Berzsenyi jó ismerője a régi történelmi tudatfolyamatoknak, hiszen verseiben, köztük a *Magyar Ország* címűben, elevenen s élénken él a 16–17. század szenvedéstörténete (török és Habsburg fenyegetettség) s hazafiasága. Szinte ars poeticaként idézhetjük fel Eszterházy Miklós 1634. április 13-án írott levelét, amelyben a haza oltalmáról ír: „s mégis magok megh maradasajert mindent megczelekedtek, s nem hazanke tehát nekünkis ez, mint edes Elleinknek. Az bizony mas ninezen kivülle, s tartozunk mind Isten s mind Vilagh szerte az termezeinek törvenije szerint is minden oltalommal nekj, kinek szolgallattijara ha velem eggiütt concurral kegyemetek, kész vagiok minden faradssagot, munkát, kölczezet fel vennem erette, s el hittem, nem is haszontalanul, es ha ugi kivantatik elletemetjs el fogiatnom.”¹¹⁵

A *Pragmatica santio* (1723) magyar támogatásával azonban történelmi paradigmaváltás is van: a Habsburg uralkodók magyar királyként való elfogadása, ugyanakkor Magyarországnak mint *regnum independens*-nek a megőrzése a *nemzetiség*, a nemzeti gondolat irányába hat. A nemzeti aulikus, aki elfogadja a Habsburg-ház trónigényét, de a királyt már a magyar érdekek képviselőjének tekintik, a régi királyok szellemében is magyarrá kell válnia az ősi királyi jogok megkapásával és gyakorlásával.

Ez a *status quo*, az alkotmányosság megőrzése hatja át a következő részt (20–26. sor), amelyben uralkodási formáját és normáját mutatja be Magyarországnak. Mária Terézia negyven esztendeje (felfogásában) az uralkodói minta, amelynek szellemisége megtartandó. Ennek lényege, hogy a *törvény, ne a hatalom kénye* (önkénye, azaz az önkényuralom) legyen hatalmon, uralkodjon, mert akkor a régi dicső nemzet fennmarad.

Berzsenyi a versből kibontható történelmi látásmódja szintén a 17. század közepének hazai köztudatában egymás mellett élő s verseiben is oly kedvelt *virtus bellica* és az *eruditio* tisztelete s annak dicsőítése körül forgott. Az előzőt más, a nemesi felkelések megverselés kapcsán fejt ki, az utóbbi azonban a költemény befejezésében helyet kap (27–33.). A Róma-gondolat mellett egyik levelében azt írja (*Horváth Istvánnak*, 1811. június 15.), hogy verseivel Magyarországra nézve *Spártát, Athént álmódott*, vagyis éppen a hadi- és a tudáserényt képviselő görögség két városállamát idézi meg.¹¹⁶ A rómaiak, Horatius görög műveltsége és a plutarkhizmus által közvetített hellenizmus már e korai költeményében is jelen van, hiszen itt éppen Attikát s követetten ezzel Athént s filozófiai műveltségét említi a reneszánsz kori *translatio studiorum/Musarum* tudatában, vagyis, hogy a haza, Magyarország is a kultúra, a műveltség letéteményese válhat és válik a poézis által.

¹¹⁵ Gróf ESZTERHÁZY Miklós nádor: *Levelei*, közli RÁTH Károly = Magyar Történelmi Tár, 8., MTA, Pest, 1861. 91.

¹¹⁶ BDLEV–FÓRIZS: 2014. 225.

A szerkezet egyre rövidülő részekkel a hármasság körül forog, amelyet egyrészt Magyarország fertilitása és statusa, másrészt az ország és a poéta (*vates*) viszonya, harmadrészt pedig a poéta megdicsőülése határoz meg: a *haza*, a *haza* és a *poéta*, valamint a *poéta* hármasságra épül fel a vers.

Nem véletlen, hogy a Kazinczynak 1808-ban elküldött versgyűjtemény (*Berzsenyi Dániel Versei*)¹¹⁷ a költemény a Kazinczyhoz szóló *Ajánlás* (*Kazinczy Ferentz*) után (ahol az összöveg negyedik strófájának második sorában szereplő *zsenge virágimat* kifejezés verseire utal)¹¹⁸ másodikként olvasható, jelezvén, hogy az ajánlás után ez fontos programverse. Költeményei a *haza* sorsáról, állapotáról, hadierényeiről írott, tehát a *politikum* tárgykörébe tartozó versek fognak állni, valamint saját poézisét is számba vevő, a líra más hangjait is megszólaltató (a *privatum* szférája) költeményekből. Nemzettudatát részint Horatius és a görög és római történelmi minták (romanizáció) táplálják, másrészt a 17. század honvédő nemzettudata (annak folytatását látja Mária Terézia korában), amelyet Zrínyi így határozott meg a *Ne bánts d a magyart! Az török áfium ellen való orvosság* (1663) című röpiratában: „*Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi resolutio! Ezenkívül én semmit sem tudok, sem mondok. Avagy ezért, magyarok evvel oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan, mert non datur aliud medium. Elfussunk? nincs hová, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyheztesen belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannóniában. Hic nobis vel vincendum vel moriendum est.*”¹¹⁹

Zrínyi e művének méltán kiemelt üzenete az *extra Hungariam*-szállóige progresszív hazafias értelmezését mutatja: hazás sehol másutt nem lelünk („*sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk*”), amely összefonódik a *nemes szabadsággal*: a magyarok számára az egyéni, kulturális szabadságot jelenti a *haza*, vagyis *Pannónia* (Magyarország). A liviusi *Ab Urbe condita* 23. könyvében (43. 5.)¹²⁰ az itt élünk, halnunk kell („*Hic nobis vel vincendum vel moriendum est*”) – amelyet Vörösmarty *Szózatának* utolsó (56.) sorának Zrínyi-parafrazisaként ismerünk¹²¹ – mondat hordozza, hogy az élet a *fertilitas* (és a *szabadság*), a halál viszont a horatiusi 3. 2., *A rómaiakhoz* (*Ad amicos*) intézett carmenje 13. sorának értelmezését nyeri: „*Dulce et decorum est pro patria mori*” (*Szép és magasztos a hazáért meghalni*).¹²²

A türtaioszi hadierény (l. pl. *A spártai harcosokhoz* vagy a *Szép a halál* című verseit) Zrínyi, majd Berzsenyi költészetének is meghatározó eleme, az ország felemelésének, *status quo*jának lehetséges útja, ahogy a tudáserény (*biosz theoretikosz*) is. Berzsenyi költészete tehát e nemzeti programmá váló, a görög és

¹¹⁷ A reprint kiadáshoz l. Merényi írását: Uő.: *Berzsenyi Dániel 1808-i versgyűjteménye*, Akadémiai, Bp., 1976; valamint CSETRI: 1986.

¹¹⁸ Merényi 1979-es, a vers hosszabb szövegkiadásában a 22. sor. BDKM–MERÉNYI, 1979. 90.

¹¹⁹ Gróf ZRÍNYI Miklós: *Prózai munkái*, s. a. r. MARKÓ Árpád, Magyar Szemle Társaság, Bp., 1939. 280.

¹²⁰ L. LIVIUS: *A római nép története a Város alapításától*, 2., ford. MURAKÖZY Gyula, Európa, Bp., 1982. 218. Hannibál fiktív beszédet mond katonáinak: „*Itt, mikor először összecsaptok az ellenséggel, vagy győznotok kell, vagy meghalnotok.*”

¹²¹ Recepciójáról l. BENE Sándor–G. ETÉNYI Nóra–HAUSNER Gábor–KELENIK József–R. VÁRKONYI Ágnes: *Zrínyi-album*, Zrínyi, Bp. 2016. 270.

¹²² HORATIUS, 1961. 184. Műfordítása: 185.

római, valamint a romanizált magyarság eszményeinek megvalósulását kéri számon, valamint régi és az új hősi eszmét is megfogalmazza. E programvers pedig Magyarország *fertilitasának* tudatában fogalmazza újra a nemzeti öntudatot s benne költői teljesítményének magyar irányát.

Irodalom

- ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*. Ford. PAIS Dezső, Magyar Helikon, Bp., 1977.
- BALÁZS Péter: *Biblia, história és bölcsélet a felvilágosodás korában*. L'Harmattan, Bp., 2013.
- BENDA Gyula–SZEKERES András, szerk.: *Tér és történelem*. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2002.
- BENE Sándor–G. ETÉNYI Nóra–HAUSNER Gábor–KELENIK József–R. VÁRKONYI Ágnes: *Zrínyi-album*. Zrínyi, Bp. 2016.
- BERZSENYI Dániel *verseinek kiadatlan összövegei. Az 1808. évi összöveg.* s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1938.
- BERZSENYI Dániel: *Költői művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Akadémiai, Bp., 1779.
- BERZSENYI Dániel *levelezése*, s. a. r. FÖRIZS Gergely, Editio Princeps, Bp., 2014.
- BÍRÓ Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Akadémiai, Bp., 1976.
- BÍRÓ Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Tankönyvkiadó, Bp., 1969.
- BITSKEI István: *Mars és Pallas között*. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2006.
- BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Akadémiai, Bp., 1963.
- BRAUDEL, Fernand, *Franciaország identitása. I. A tér és a történelem*. Ford. MIHÁNCsik Zsófia, Helikon, Bp., 2003.
- CASSIRER, Ernst: *A felvilágosodás filozófiája*. Ford. SCHEER Katalin, Atlantisz, Bp., 2007.
- CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. 5. MTA, Pest, 1870.
- CSETRI Lajos: *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Szépirodalmi, Bp., 1986.
- CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Költemények 3. (1794–1796)*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1992.
- CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd–DEBRECZENI Attila–OROSZ Beáta, Akadémiai, Bp., 2002.
- ERDÉLYI László: *Krónikáink magyarul. Anonymus, Kázai, Óbudai és Képes Krónika*, Szeged, 1943.
- ESZTERHÁZY Miklós (Gróf) nádor: *Levelei*, közli RÁTH Károly = Magyar Történelmi Tár, 8., MTA, Pest, 1861.
- ETÉNYI Nóra: *Toposzok és újítások a kora újkori Magyarországgal 17. századi német nyomtatványok tükrében* = Korall, 2009/12. 112–139.
- FECHNER, M., Johannes: *De Europa, et nobilioribus ejus partibus [...]*. Vratislaviae, 1640.
- FOUCAULT, Michel: *Eltérő terek = Uő.: Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, ford. SUTYÁK Tibor, Latin Betűk, Debrecen, 1999.
- GERÉB László: *A „De fertilitate Hungariae” szerzője* = EPhK, 1938. 385–386.
- GYENIS Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763)*. Akadémiai, Bp., 1991.
- HOLBACH: *A természet rendszere. A természeti és erkölcsi világ törvényei*. Ford. Bruckner János et al., Akadémiai, Bp., 1978.
- IMRE Mihály: *„Magyarország panasza”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. századi irodalomban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.
- KÁLTI Márk: *Képes krónika*. Ford. GERÉB László, Magyar Helikon, Bp., 1964.

- KERECSÉNYI Dezső: *Kolostor és humanizmus Mohács után* = PÁLMAI Kálmán, *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*. Akadémiai, Bp., 1979.
- KIS János, ford., *Görög és római mythologia vagyis a régi görögök és rómaiak költött isteneinek és félisteneinek mesés történetei*. Pozsony, 1805.
- KOMLOVSZKY Tibor–S. SÁRDI Margit, s. a. r.: *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/16., Bállassi, Bp., 2000.
- KLANICZAY Tibor: *Magyarországi humanisták*, Szépirodalmi, Bp., 1982.
- KÓRIZS Imre: *Berzsenyi Dániel Kesergés című versének keletkezéstörténetéhez (Gyöngyösi hatás a Berzsenyi i költészetére)*. = ItK, 1994/2. 215–227.
- LIVIUS: *A római nép története a Város alapításától*. 2. Ford. MURAKÖZY Gyula, Európa, Bp., 1982.
- LOSONTZI HÁNYOKI István: *Hármas kis tükör*. 1942.
- LUDASSY Mária, szerk.: *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Áron, Bp., 2007.
- MARGÓCSY István: *A felvilágosodás határai és határtalansága (Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően)*. = Erdélyi Múzeum, 2007/3–4. 4–12.
- OLÁH Miklós: *Hungária – Athila*. Ford. NÉMETH Béla–(KULCSÁR Péter), Osiris, Bp., 2000.
- OLAH, Nicolai: *Hungaria et Athila [...]*. Ed. [Adamus Franciscus KOLLARIUS], Vindobonae, 1763.
- OMPHALIUS, Jacobus: *De elocutionis imitatione ac apparatu liber unus*. (itt) Coloniae, 1572.
- OVIDIUS: *Római naptár/Fasti*. Ford. GAÁL László, Helikon, Bp., 1986.
- OVIDIUS: *Levelek Pontusból*. Ford. KARTAL Zsuzsa, Európa, Bp., 1991.
- ÓGÖRÖG–magyar szótár: szerk., GYÖRKÖSY Alajos–KAPITÁNYFFY István–TEGYEY Imre, Akadémiai, Bp., 1990.
- PAPP Ágnes Klára: *A tér poétikája – a poétika tere*. Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, Bp., 2017.
- PLATÓN: *Összes művei* 2. Európa, Bp., 1984.
- PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (A legrégebbi időktől 1848-ig)*. Budavári Tudományos társaság, Bp., 1926.
- RESTÁS Attila: *A kora újkori Magyarország-toposzok történetéhez. Paczoth Ferenc (1617) és Jahann Fechner (1650) beszédei* = ItK, 2018/4. 490–507.
- RESTÁS Attila: *A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi nyomtatványban (Hungariae seu Disputationes miscellanae de natura Hungariae, 1700)* = GÁBOR Csilla–KORONDI Ágnes et al., *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013.
- SZENT BIBLIA: ford. KÁROLI Gáspár, Bp., 1982.
- SZILÁDY Áron, szerk.: *Régi Magyar Költők Tára, II/1.*, MTA, Bp., 1880.
- TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Akadémiai, Bp., 1969.
- TOMKA SZÁSZKY [johannes]: *Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam [...] opera ac studio Ioannis SEVERINI*, ed. altera Posonii et Cassoviae, 1777.
- TÓTH Sándor Attila: *„A’ ki széppel köti öszve a’ jót”. A romanizáció és a horatianizmus nemzeti útjai Berzsenyi Dániel költészetében I.* Juhász Gyula Felsőoktatási, Szeged, 2022.
- URSINUS VELIUS: *Gaspar, Tíz könyv a magyar háborúról*. Ford. SZEBELÉDI Zsolt, Att-raktor, Máriabesnyő, 2013.
- VAJTHÓ László: LXIII. sz.: *Losontzi Hányoki István: Hármas Kis Tükör*. Nagykőrös–Budapest, 1942.
- VERGILIUS: *Összes művei*. Ford. LAKATOS István, Európa, Bp., 1984.

- VOLNEY: *A romok. elmélkedés a birodalmak átalakulásáról és a természet törvényei.* Ford. BENEDEK Sándor, Bp., 1903.
- WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830).* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1935.
- WALDAPFEL József: *Berzsenyi útja* = Csillag, 1947/48. 47.
- WALDAPFEL József: *Berzsenyi útja a felvilágosodásig* = UŐ.: *A XIX. század költői*, Franklin, Bp., 1949. 39–46.
- WALDAPFEL József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában.* Akadémiai, Bp., 1954.
- ZRÍNYI Miklós: *Prózai munkái*, s. a. r. MARKÓ Árpád, Magyar Szemle Társaság, Bp., 1939.

Abstract

HOMELAND AS TOPOS IN DÁNIEL BERZSENYI'S POEM ENTITLED *HUNGARY*

After Reformation and the beginning of Turkish rule in Hungary (the country was split into three parts) the topos of *Pannoniae/Hungariae fertilitas* (the richness of Pannonia and Hungary), which had had its roots in the early Middle Ages, came back into usage. Berzsenyi Dániel's *Hungary* is a late example of this, embedded in the Protestant tradition. The presentation intends to point at the textual and visual aspects of the topos and highlights only a few well-known examples as the time, which is at my disposal, is limited.

Keywords: myth, mythology, mythology, depiction, painting, image and text interaction